

TIJDSCHRIFT VOOR BIJBELSE BEZINNING EN
TOERUSTING VAN DE CHRISTELIJKE GEMEENTE

ISRAËL EN DE KERK

DECEMBER 2021 Jaargang 20 Nummer 4

THEMA

**Het nieuwe verbond
en het Jodendom**

*“Verbonden door een
onvoltooide Messiaanse
verlossing”*

Het nieuwe verbond

God belooft in Jeremia 31 aan Israël een nieuw verbond. Wat houdt dat in en hoe wordt dat in het Jodendom verstaan?

RABBIJN CHAIM SHALOM EISEN¹

Als we Jeremia 31 in zijn context bekijken, gaat het duidelijk over iets wat we nog verwachten, wat nog niet toegankelijk is, zoals de schrijnende woorden in vers 3 zeggen: “Van verre werd God aan mijn geopenbaard.”² De profeet heeft iets gezien wat ‘van verre’ is. Natuurlijk is God op geen enkele manier dichtbij in geografische zin, want God overstijgt de ruimtelijke grenzen. Maar we zien hier iets wat nog niet verwerkelijk is.

TESJOEVA

Een dominant thema in Jeremia 31 is het thema van de omkeer, in het Hebreeuws: *tesjoeva*. De boodschap die we met betrekking tot Efraïm in het bijzonder lezen (verzen 18-20) is voor mij fundamenteel voor het verstaan van de dynamiek van de omkeer tot God. Wat Efraïm zegt is: “Na mijn omkeer had ik berouw, nadat ik beleden had, sloeg ik mijzelf op de heup. Ik ben beschaamd en geneer me

omdat ik de schaamte van mijn jeugd heb gedragen.” Dit is de dynamiek van de omkeer tot God.

Dit heeft natuurlijk ook de geografische dimensie van de omkeer tot God, een thema dat onmiddellijk volgt in de woorden: “*Hatsivi lach tsioenim, simi lach tamroeriem*” (vers 21). De betekenis van *sjoev* is zowel berouw in geestelijke zin als de geografische terugkeer, terugkeer naar huis in het land Israël. “*Hatsivi lach tsioenim*” heeft in onze traditie beide connotaties. Er is natuurlijk de eenvoudige, letterlijke betekenis: “Maak voor jezelf mijlpalen, seinposten”, zodat je de weg terug weet vanuit de ballingschap. Maar daarnaast is er de uitleg volgens de midrasj: “*hatsivi lach tsioenim, eloe mitswot sje-Jisraël tsioenim bahem*”³: houd de geboden, ook al ben je in ballingschap. Deze hebben een fysieke en een geestelijke connotatie. In deze geest lezen we over Gods belofte van ons herstel in de diepe, bezielende woorden van vertroosting in het gedeelte dat voorafgaat aan het nieuwe verbond, vers 23-30.

¹. Interview en vertaling: Kees de Vreugd

². Voor de Nederlandse vertaling volg ik de Engelse vertaling die Chaim Eisen zelf steeds geeft van de Hebreeuwse tekst. KdV

³. Vertaling: dit zijn de geboden (mitswot) waarmee Israël gemarkeerd wordt.

NA DIE DAGEN

Wat is dat nieuwe verbond dat God zal oprichten met het Huis van Israël en het Huis van Juda, zoals uitgedrukt in vers 31? “Niet zoals het verbond dat Ik sloot met hun voorouders op de dag dat Ik hen bij de hand nam om hen uit het land Egypte te brengen, daarin dat zij Mijn verbond schonden, en Ik – als het ware – op hen wachtte.” Met andere woorden, Ik bleef trouw aan hen, maar zij bleven niet trouw aan Mij. Dat was dus het breken van het verbond. “En dit is het verbond dat Ik zal sluiten met het Huis van Israël na die dagen.” In de context zijn dat de dagen die in de voorgaande verzen, in de profetie van de vertroosting, beschreven worden. In vers 26 lezen we: “*Hine jamiem baiem, neoem Hasjem – dagen komen!*” Dus de dagen van dit herstel, van deze vertroosting, komen nog; en het verbond dat God na die dagen van vertroosting zal sluiten is: “Ik zal Mijn Thora in hun midden leggen en op hun harten zal Ik haar inschrijven en Ik zal hun God zijn en zij zullen Mijn volk zijn, en ze zullen niet meer onderwijzen, iedere man zijn naaste en iedere man zijn broeder: “Ken God,” omdat zij Mij allen zullen kennen, van hun kleinsten tot hun grootsten, zegt God, want Ik zal hun ongerechtigheid vergeven en Mij hun zonden niet meer herinneren.”

THORA EN VERBOND

Er zijn twee kernwoorden in deze verzen, die duidelijk op fundamenteel verschillende manieren zijn gebruikt. Het ene is *berit*, verbond; het andere is *Thora*. Thora is wat mij betreft het meest frequent fout vertaalde woord in het Hebreeuws. ‘Wet’ is niet wat Thora betekent. Thora komt van dezelfde wortel als *moreh* / *morah* (lera(r)/es), maar ook *harah* (zwangerschap, ouderschap, onderwijs) en het betekent instructie, onderwijs.

Het kritieke punt is nu, dat deze verzen allesbehalve een nieuwe Thora beschrijven. Integendeel! “Ik zal Mijn Thora – en jullie weten al wat Mijn Thora is, omdat Ik die aan jullie gegeven heb – in hun midden leggen en op hun harten schrijven.”

De Thora is onveranderlijk. Het verbond

was dat helaas niet. En ik zeg dit allereerst met diepe schaamte, maar we komen er niet onderuit: het verbond werd gebroken. Het werd gebroken doordat wij niet trouw zijn gebleven aan God, zoals God trouw was aan ons. Dat blijkt uit de uitvoerige berisping die we in Leviticus 26 lezen, waar de slotsom in Leviticus 26:44 en verder toch de belofte is: “Zelfs dit ook, als zij in het land van hun vijanden – in de ballingschap – zijn, zal Ik hen niet verachten of van hen walgen om hen te vernietigen, om *Mijn verbond met hen te breken*, want Ik ben God, hun Heer, en Ik zal Mij voor hen het verbond herinneren met de ouden, dat Ik hen bracht uit het land Egypte voor de ogen van de volken om hun God te zijn. Ik ben de Heer.” Dus het verbond is iets dat voortdurend van Gods kant in stand bleef, maar wij hebben het gebroken. Het breken van het verbond komt niet alleen bij Jeremia voor. Het is ook juist de achtergrond voor al de ontberingen die in Leviticus 26 beschreven worden. Neem alleen al het begin van de vermaning in vers 15: “Als jullie Mijn inzettingen verachten en als jullie zielen walgen van Mijn bepalingen om niet te houden al Mijn geboden, om Mijn verbond te breken” – dus jullie hebben Mijn verbond gebroken, maar Ik heb het verbond niet verbroken. Ik hield het verbond. Ik zal het verbond niet breken, zoals God zegt in vers 44. Integendeel zelfs: “Ik *herinner* Mij Mijn verbond,” want het verbond is vanuit Gods perspectief onontbindbaar en onbreekbaar.

Wat is dan het nieuwe verbond? Het nieuwe verbond houdt in dat wij ten slotte onze kant van de overeenkomst zullen houden. Zolang als de Thora om zo te zeggen “buiten” is, kan ik ervoor kiezen haar te houden of te negeren. Maar in dit nieuwe verbond zal de Thora binnenin zijn. Zij zal in ons binnenste zijn en op onze harten geschreven.

JETSER HARA'

We moeten dit op een nog dieper niveau overdenken door helemaal terug te gaan naar het begin. Toen Adam en Eva in de Hof van Eden waren, was daar de verleiding. De

verleiding kwam van buitenaf. De tekst vertelt ons natuurlijk dat de verleiding van de slang kwam. In de christelijke traditie, maar ook in de midrasj, wordt de verleiding geassocieerd met de Satan, de ophitsers, die op de slang reed. Maar het punt dat nu voor ons belangrijk is met betrekking tot deze ophitsing, is dat de verleiding van buitenaf komt: *Jij moet dit doen!*

Voor een christelijk publiek hoeft ik niet te verdedigen dat de Satan Adam en Eva ophitst om te eten van de verboden boom van kennis van goed en kwaad.

Een andere manier om hetzelfde te zeggen is de idee van de *jetser hara'*, de kwade neiging, de drift tot het kwade, die dan van buitenaf naar hen toekomt. Dat is tot op heden de laatste keer dat de *jetser hara'*, de kwade neiging, helemaal uitwendig is. De consequentie van het eten van de vrucht van de boom van kennis van goed en kwaad is de internalisering van de *jetser hara'*, de stem van de verleiding. Als gevolg daarvan is het niet langer: “Jij zult eten van de vrucht van de boom”, maar “Ik

wil van de vrucht van de boom eten!” Die transformatie is op zichzelf het fundamentele element in het verstaan van wat er gebeurt als gevolg van het eten van de boom der kennis van goed en kwaad, en de transformatie van de mensheid zoals gepersonifieerd in Adam en Eva van functioneren als ontvangende wezens naar functioneren als creatieve wezens, omdat de *jetser hara'* – *jetser* komt van de wortel *litsor*: formeren, scheppen – ook de basis is van onze

Door de jetser hara' zijn wij in staat om onze wereld te scheppen, ten goede of ten kwade

creativiteit. Hoe? Omdat het ook de basis van ons vermogen om onze persoonlijkheid te doen gelden betekent. En dat betekent uiteindelijk dit: wij zijn in staat om de wereld waarin wij leven te scheppen, ten goede of ten kwade. Ten goede: al de prachtige dingen

waartoe mensen met hun menselijke creativiteit in staat zijn, zijn een gevolg van de *jetser hara'*. De Midrasj zegt: zonder de *jetser hara'* zouden mensen niet trouwen, kinderen krijgen, huizen bouwen of zaken doen. Alle creatieve activiteit is een gevolg van de *jetser hara'*. Tegelijkertijd stelt die creativiteit ons ook in staat om een verwrongen, geperverteerde, alternatieve werkelijkheid te scheppen, waarin de zonde die we willen doen nu wordt gerechtvaardigd. Het hele proces van rationalisatie is: “Dit is goed. Dit moet ik nu doen.” Het is opvallend dat de oude Aramese vertaling van de Bijbel, Targum Onkelos, het proces van verleiding, als Eva overweegt om de vrucht te eten, het Hebreeuwse “*wechi ta'awah-hoe le-eeenajim*” in het Aramees

weergeeft als: “Het is een palliatief, het is een genezing.” Want dat is de manier waarop ze het nu ziet! Dit is iets wat ik nodig heb en het is gerechtvaardigd, omdat het iets is wat ik moet doen.

Samenvattend, wat aan het begin van de geschiedenis van de mensheid plaatsvindt is dat de *jetser hara'*, de drift tot het kwade, extern was en geïnternaliseerd wordt.

In Jeremia 31 staan we op een buitengewoon kruispunt: “Na die dagen!” – na al die dagen van deze wereldlijke, menselijke geschiedenis. Wat gebeurt daar? De *Thora*, die uitwendig was, wordt nu geïnternaliseerd.

Dat is een buitengewone omkering. In zekere zin staat de hele mensheidsgeschiedenis zoals we die herkennen tussen deze haken. Enerzijds de kwade neiging die van extern geïnternaliseerd wordt – waardoor we als creatieve wezens in deze wereld zijn gekomen. God zegt tegen Adam en Eva, als consequentie van het eten van de boom van kennis van goed en kwaad: “Jullie hebben ervoor gekozen om creatieve wezens te zijn? Goed. Dan zullen jullie nu ook moeten omgaan met de consequenties van de creativiteit.”

Adam en Eva werden niet vervloekt. De enige die vervloekt werd is de slang. Adam en Eva werden niet vervloekt, maar de spelregels veranderden wel: “Jullie kunnen niet langer in de Hof van Eden blijven. Want na het eten van de boom van kennis van goed en kwaad behoren jullie niet meer tot het receptieve bereik dat de Hof van Eden is. Nu moeten jullie naar deze wereld, die het creatieve bereik is, omdat jullie ervoor gekozen hebben om creatieve wezens te zijn. Realiseer je dat creativiteit pijn doet! De allerhoogste creatieve handeling, voor minstens de helft van de mensheid, is kinderen baren. Dat is dus voor Eva: je koos ervoor om een creatief wezen te worden. Nu zal kinderen krijgen pijn doen. En wat is voor de andere helft van de mensheid, de man die niet aan die allerhoogste creatieve handeling kan deelnemen, de hoogste creatieve handeling? Met pijn en moeite uit een recalcitrante aarde het levensonderhoud verwerven voor die kinderen. En dat zal ook pijn doen: “Je zult de aarde bewerken met het zweet van je neus en doorns en distels voortbrengen. Maar dat is de prijs die je betaalt om creatief te zijn. Je moet beseffen dat dat vanaf nu jouw missie zal zijn.”

In tegenstelling tot de slang worden Adam en Eva niet vervloekt. Adam en Eva krijgen een nieuwe uitdaging. Vers 23 zegt: “En God de Heer stuurde hem weg – dit slaat op Adam

en Eva – uit de Hof van Eden om de aarde te bewerken waaruit hij was genomen.” Als de Bijbel meteen van vers 22 naar vers 24 zou zijn gegaan, zou alles hopeloos zijn. Dat zou impliceren dat God echt zei: “Wegwezen!” Maar dat zei Hij niet! Na vers 22 staat er: “Ik stuur je uit!” Ik stuur je op weg om creatief te zijn. Om de aarde te bewerken en kinderen te krijgen. Natuurlijk zal de consequentie wel zijn dat God hen dan verbant uit de Hof van Eden. Maar Hij verbant hen niet alleen ‘uit’, maar stuurt ze ook weg ‘naar’, omdat zij nu een missie in de wereld hebben als creatieve

**De mens heeft
nu een missie
in de wereld als
creatief wezen,
om deze wereld te
heiligen**

wezens, om deze wereld te heiligen, te herstellen als het ware, en jezelf te herstellen tot Godsvrucht. En de hele geschiedenis van de mensheid is daar het gevolg van: gezonden te zijn in de wereld om die te bewerken, om creatief te zijn, om kinderen voort te brengen, alles uiteindelijk als middel om God te dienen,

om deze wereld terug te brengen bij God. En om naar ons beste vermogen het koninkrijk van God op aarde op te richten.

Dit is dus het beginpunt. En wat we lezen in Jeremia 31 is in zekere zin het eindpunt van deze wereldlijkheid. “Na die dagen” (Jeremia 31) is na de tijd van de verzameling van de ballingen, na de tijd van het herstel en uiteindelijk na de tijd van de *terugkeer*. En toch, ondanks het feit dat die terugkeer er geweest is, is het herstel nog niet echt voorbij. Want er is nog steeds dit extra stadium waarin de *Thora*, die uitwendig was, nu inwendig wordt, nu door ons wordt geïnternaliseerd.

DAGEN VAN DE MESSIAS

Dan zullen wij dus Gods woord ingeschreven hebben in onze harten, geplaatst in onze ingewanden. En dit zal in zekere zin het huidige epos van de mensheidsgeschiedenis tot zijn besluit brengen. En als we ons afvragen wanneer dit zal gebeuren, dan moeten we zeggen dat dit niet expliciet in Jeremia 31 staat, maar dat dit een beschrijving is van de Messiaanse tijd. Rabbi Mozes Maimonides (1137/8-1204) benadrukt in zijn compendium van de Joodse wet, de *Misjnee Thora*, in *Hilchot Tesjoeva* (de ‘wetten van de omkeer’) hoofdstuk 9, waar hij reflecteert op de Messiaanse tijd, dat heel Israël, de profeten en de geleerden, hunkeren naar de dagen van de Messias, puur om af te zijn van de moeiten van deze wereld, die hen ervan weerhouden om op de juiste wijze met de *Thora* en de geboden bezig te zijn, en zo door deze verlichting in staat te zijn tot toenemen in wijsheid en verstand, om uiteindelijk de komende wereld waard te zijn. Maimonides citeert twee passages, Jesaja 11:9: “Zij zullen geen kwaad of verderf meer doen op Mijn heilige berg, want de hele wereld zal vervuld zijn met kennis van God, zoals wateren de zeebodem bedekken”; en Jeremia 31:33: “Niemand zal meer zijn broeder hoeven onderwijzen om God te kennen, want zij zullen Mij allen kennen van hun kleinste tot hun grootste.” Aan deze twee verzen voegt Maimonides Ezechiël 36:26 toe: “Ik zal hun een nieuw hart geven en een nieuwe geest zal Ik in hun

midden plaatsen en het hart van steen uit hun vlees wegnemen” – wat in onze traditie ook een toespeling is op de *Jetser hara’*, de kwade neiging. Hier is de cirkel dus rond.

Nog wat uitvoeriger citeert ook rabbi Mozes Nachmanides (1194-1270) de verzen uit Jeremia in zijn commentaar op Deuteronomium 30:6: “God zal jullie harten besnijden en de harten van jullie zaad, jullie nageslacht, om God lief te hebben met heel je hart en met heel je ziel, opdat je leeft”. Ook hij benadrukt dat dit een beschrijving is van de Messiaanse tijd, waarin het natuurlijk zal zijn om het goede te kiezen en er niet langer een verlangen in het hart van de mens zal zijn naar dat wat ongepast is, naar dat wat hoe dan ook in strijd is met Gods wil. Dit is de besnijdenis van het hart, en dit is iets wat in de Messiaanse tijd gebeurt, zegt rabbi Mozes Nachmanides.

En dit is precies de omkering van wat er plaatsvindt aan het begin van de geschiedenis van de mensheid. Rabbi Mozes Nachmanides zegt dit ook expliciet: dit is “*bitoel jetser hara’*”, de ontcrachting van de kwade neiging, wanneer het hart van nature doet wat het moet doen.

Met andere woorden, waar we aan het begin van de geschiedenis van de mensheid de Hof van Eden verlaten hebben en in deze wereld van de creativiteit zijn gekomen, worden we in de Messiaanse tijd in zekere zin hersteld in de Hof van Eden. Precies zoals de verinnerlijking van deze drift tot het kwaad ons in deze wereld brengt, wordt de kwade neiging die oorspronkelijk uitwendig was, nu weer uit ons weggespoeld. Ze zal weer uitwendig worden. Dat is een totale omkering van de aard van deze wereld.

Hier aangekomen moeten we stilstaan bij Deuteronomium 10:16, de opdracht die God ons geeft om ons hart te besnijden: “Jullie zullen de voorhuid van jullie harten besnijden en jullie nekken niet meer verharderen. Want God, jullie Heer, is de God van alle goddelijke machten en de Heer van alle heren, God die groot is, machtig en ontzagwekkend, die niet partijdig is en geen geschenken aanneemt...”

Dit is een opdracht aan ons. De implicatie is dat God het niet voor ons doet, wat in flagran- te tegenspraak lijkt met Deuteronomium 30:6, waar het juist God is die het doet: “God zal jullie harten besnijden.” Wat is het dan? Het antwoord moet zijn: beide. Want dat is precies de manier waarop God met ons omgaat, vanaf het begin. Het gebod om de Sabbatdag te gedenken om die te heiligen is een bevel aan ons om de sabbat te heiligen – *lekaddesjo*, zelfs al heeft God dat al gedaan (Genesis 2:3). Dat is waar het in alles in het leven om gaat. God zou alles zelf kunnen doen, maar het mooiste geschenk dat Hij ons geeft is, dat Hij ons uitnodigt om zijn junior partners te zijn. Het grootste geschenk dat God ons geeft is de vrije wil om te kiezen. En wij moeten ermee aan het werk.

**Het mooiste
geschenk dat God
ons geeft is dat
Hij ons uitnodigt
om zijn junior
partners te zijn**

De context in Deuteronomium 10 in vers 12 is: “Welnu, Israël, wat vraagt God, jullie Heer, van jullie anders dan God, jullie Heer, te eren, in Zijn wegen te gaan, Hem lief te hebben, Hem te dienen...” Het kritieke punt is: wat vraagt God jullie anders dan Hem te eren? Al-

les wat volgt is ook deel van wat God van ons vraagt, maar ondergeschikt aan “anders dan God, jullie Heer, te eren”, wat in de Talmoed dient als de basis voor het welbekende aforisme “Alles is in de handen van de Hemel, behalve de vreze des Hemels.” In die zin spreekt Deuteronomium 10 over “wat vraagt God van jullie?”. Hij vraagt van je om te besluiten aan welke kant je staat. Hij vraagt van je om die eerste stap van de zelfbesnijdenis van het hart te nemen. Welnu, zal dat in zichzelf genoeg zijn? Het antwoord luidt onvermijdelijk: nee. We zitten vast in de modder van deze wereld. We hebben een ander spreekwoord, ook uit de Talmoed, dat een gevangene zichzelf niet uit de gevangenis kan bevrijden. Er is iemand nodig om de gevangene te bevrijden. Wij moeten onze harten besnijden, en wij moeten de eerste stap zetten. En daarom staat er juist in deze context van “God vraagt jullie Hem te eren!” – kies ervoor om rechtvaardig te zijn – de opdracht: jullie moeten jullie harten besnijden. Maar uiteindelijk lezen we in Deuteronomium 30:6 het grote nieuws: wij hoeven die taak niet af te maken. Wij hoeven alleen maar de eerste stap te zetten.

Rabbin Chaim Shalom Eisen woont en werkt in Jeruzalem. Hij is oprichter en decaan van Yeshivat Sharashim, waar hij online Bijbelcursussen geeft voor Joden en christenen.

THEMA HET NIEUWE VERBOND EN HET JODENDOM

*“Een nieuw
verbond, niet
van letter, maar
van geest”*

2 Korinthe 3:6

In zijn tweede brief aan de gemeente in Korinthe heeft Paulus het o.a. over de aard van zijn prediking. Die is in oprechtheid, vanuit God (2:17). Daarmee wordt ook gezegd wat de aard van zijn bediening als geheel is.

In hoofdstuk 3 typeert Paulus zijn bediening als een nieuw verbond (3:6). In dit artikel verken ik een aantal achtergronden en implicaties van het nieuwe verbond in 2 Korinthe 3.

KEES DE VREUGD

oud en nieuw

Als er sprake is van een nieuw verbond, moet er ook een oud verbond zijn. Paulus noemt dat tegen het eind van 2 Korinthe 3: “Want tot op heden blijft diezelfde bedekking bij het lezen van het oude verbond” (vers 14). Voordat hij tot die

verklaring komt, passeren allerlei tegenstellingen de revue. Om er een paar te noemen: letter en geest, stenen tafelen tegenover tafelen van vlees van de harten, veroordeling tegenover rechtvaardiging. Maar kernwoord lijkt mij in dit hoofdstuk het woord *diakonia*, bediening of dienstwerk. Het gaat er Paulus om zijn eigen apostolische dienstwerk te

karakteriseren. Door God is hij bekwaam gemaakt om dienaar – of bedienaar – van een nieuw verbond te zijn.

Dat nieuwe verbond kenmerkt zich door dat het niet “van letter, maar van geest” is (vers 6). Want, zegt Paulus, “letter doodt, maar geest maakt levend.” Het is het verschil tussen uitwendig en inwendig, geïnternaliseerd, zoals blijkt uit de parallel met de aanbevelingsbrief in het begin van 2 Korinthe 3 (vers 2).

Die “brief” in vers 2 is “geschreven in onze harten” (nadruk toegevoegd). Je zou je kunnen afvragen: als hij geschreven is in “onze harten”, in de harten van Paulus en de zijnen, hoe kan hij dan gelezen worden door alle mensen (vervolg van vers 2)? Vers 3 geeft antwoord: jullie (de Korinthische gelovigen) geven er blijk van dat jullie een brief van Christus zijn door ons ‘bediend’, gegraveerd niet met inkt maar met geest van de levende God, niet op stenen tafelen maar op vlesentafelen van het hart. Met andere woorden, Paulus draagt de gemeente in zijn hart; en de gemeente dient hem tot aanbevelingsbrief van Christus.

In de formulering horen we een toespeeling op Ezechiël 11:19 en 36:26 (“Ik zal hun één hart geven en een nieuwe geest in uw binnenste geven. Ik zal het hart van steen uit hun vlees wegdoen en hun een hart van vlees geven”), maar het kan niet anders of het is ook een toespeeling op Jeremia 31:33 (“Voorzeker, dit is het verbond dat Ik na die dagen met het huis van Israël sluiten zal, spreekt de HEERE: Ik zal Mijn wet in hun binnenste geven en zal die in hun hart schrijven. Ik zal hun tot een God zijn en zij zullen Mij tot een volk zijn.”) Jeremia spreekt over een nieuw verbond dat God met Israël sluit, waarbij Hij zijn Thora in hun hart zal schrijven. God doet dat, volgens de profetie in Jeremia. Paulus benadrukt dan ook in 2Kor.3:5-6 dat wat hijzelf mag doen, van God uitgaat. God “heeft ons geschikt gemaakt als dienaars van een nieuw

verbond, niet van letter maar van geest.” God is daarmee dus de eigenlijke auteur, om zo te zeggen. Zo komt Paulus dus van de brief in “ons hart” bij het nieuwe verbond. De verbinding is de geest. Het nieuwe verbond

Paulus benadrukt dat wat hijzelf mag doen, van God uitgaat

wordt gekenmerkt door ‘geest’ (er staat geen lidwoord), zoals ook de brief in vers 3 met “geest van de levende God” geschreven is.

EXCURS: DE VINGER VAN GOD

De stenen tafelen werden beschreven door “Gods vinger” (Exodus 31:18; Deuteronomium 9:10). Deze uitdrukking komen we tegen in een woord van Jezus als Hij zegt door welke kracht Hij demonen uitdrijft: “Maar als Ik door de vinger¹ van God de demonen uitdrijf, dan is het Koninkrijk van God bij u gekomen” (Lukas 11:20 HSV). Opmerkelijk is dat Jezus in de paralleltekst in Mattheüs 12:28 spreekt over de Geest van God: “Maar als Ik door de Geest² van God demonen uitdrijf,

1. De NBV21 vertaalt hier “met Gods hand”. Daardoor gaat de toespeeling op Exodus 31:18 en Deuteronomium 9:10, evenals op Exodus 8:19, verloren.

2. Grieks: pneu-mati theou – evenals in 2 Korinthe 3 zonder lidwoord.

dan is het koninkrijk van God bij u gekomen.” Dat deze uitspraak in deze twee varianten is overgeleverd, suggereert een verband tussen de Geest en de vinger van God.

NAAST DE SYNAGOGE

In dit verband is het goed om even stil te staan bij het ontstaan van de gemeente in Korinthe. Volgens Handelingen 18 heeft Paulus het evangelie verkondigd aan de Korinthiërs, aanvankelijk binnen de synagoge, waar hij Joden en Grieken probeerde te overtuigen. Naderhand vestigt de gemeente zich in het huis naast de synagoge. Dat huis was van een zekere Titius Justus, een Godvrezende (Handelingen 18:7). De verhuizing markeert ook de toewending naar de heidenen: “Vanaf nu zal ik naar de heidenen gaan” (ib. vers 6).

De basis van de gemeente werd dus aanvankelijk gevormd door Joden die in Jezus geloofden. Heidengelovigen voegden zich daarbij en vormden al snel de meerderheid, met alles wat dat ook weer met zich meebracht (vgl. Romeinen 16:4; 1 Kor. 12:2). Maar er blijft toch ook een band met de synagoge.

In zijn brief grijpt Paulus terug op zijn evangelieprediking aan de Korinthiërs. De gemeente als het ‘resultaat’ van zijn prediking is zijn aanbevelingsbrief. Zo staat het in zijn hart geschreven, en zo is het zichtbaar voor iedereen.

HEIDENCHRISTENEN

Het nieuwe verbond wordt volgens Jeremia 31 gesloten met het huis van Israël en het huis van Juda, met heel Israël dus. De Geest beperkt zich niet tot Israël, maar wordt volgens Joël 3 (2:28vv) uitgestort op “alle vlees”,

Marmer reliëf uit de synagoge van Korinthe (2de eeuw n.Chr.)

dus ook op heidenen. Dat ook heidenen de heilige Geest ontvangen wordt in Handelingen 10 met verbazing opgemerkt. Maar het is volgens Paulus wel een direct gevolg van de prediking van het evangelie (vgl. Galaten 3:2,5). Heidenen delen door het geloof ook in de gave van de heilige Geest. Delen zij daarmee ook in het nieuwe verbond? Hoewel ik op grond van Galaten 3 lang gemeend heb dat het nauwkeuriger zou zijn om te zeggen dat het nieuwe verbond met Israël wordt opgericht, terwijl de gelovige heidenen daar de vruchten van mogen plukken, lijkt mij dat onderscheid nu wat al te rigide en kunstmatig. Als de heidengelovigen delen in de vruchten van het nieuwe verbond, delen zij ook in het nieuwe verbond zelf.

ISRAËL

Niettemin kan er geen nieuw verbond zijn buiten Israël om en zonder Israël. Dat leidt tot de andere vraag, waar het in dit artikel uiteindelijk om gaat: hoe zit het met dat deel van Israël dat niet in Jezus als Messias gelooft? Staan zij buiten het nieuwe verbond?

In dat verband moeten we overwegen wat Paulus zegt in het vervolg van 2 Korinthe 3, waar hij spreekt over het oude verbond en de bedekking die daarop ligt: “Dezelfde sluier [die Mozes op zijn gezicht legde, vers 13/Exodus 34:35] ligt tot op de dag van vandaag over het oude verbond wanneer het voorgelezen wordt. Hij wordt alleen in Christus weggenomen” (2 Kor. 3:14). Die sluier of bedekking wordt nogal eens uitgelegd als betrekking hebbend op de onwetendheid of het ongeloof van Israël ten aanzien van Jezus. De vraag is of dat juist is. Ik meen van niet.

GLANS

Waartoe dient de bedekking in het betoog van

Paulus? In de eerste plaats fungeert ze als contrast in de typering van Paulus' eigen bediening: Mozes bedekte zijn gezicht, maar Paulus gaat met alle vrijmoedigheid (HSV) en openheid (NBV21) te werk. De prediking van Christus aan de volken geschiedt in alle vrijmoedigheid en openheid.

Opmerkelijk is wel, als we Exodus 34 zorgvuldig lezen, dat Mozes die sluier pas op zijn gezicht legde nadat hij tot de Israëlieten gesproken had (Exodus 34:33). “Steeds wanneer Mozes voor de HEER verscheen om met Hem te spreken, deed hij de doek af, totdat hij weer naar buiten kwam. Als Mozes de Israëlieten dan zei wat hem opgedragen was, zagen zij hoe zijn gezicht glansde. Daarna bedekte hij zijn gezicht met de doek, totdat hij opnieuw met de HEER ging spreken” (ib. 34-35). Dat kan Paulus zelfs in het vuur van zijn betoog niet over het hoofd hebben gezien. De Israëlieten hebben de glans dus wel gezien, en Mozes heeft wel openlijk gesproken. Maar volgens Paulus legde Mozes de sluier op zijn gezicht zodat ze er niet naar zouden blijven staren totdat de glans weer verdwenen was.

Wat is die glans? Het is de weerschijn van de ontmoeting met God. Volgens een midrasj (in de *Jalkoet Sjimoni*) is het de afdruk van de hand van God (Exodus 33:22). De glans heeft dus te maken met de aanwezigheid van de

Eeuwige. Maar die kan dan ook een *pōrōsis* (verstarring; letterlijk: verdroging, vereeltiging) bij de mens teweeg brengen. De mens is niet bestand tegen de onmiddellijke glans

van de Goddelijke majesteit. Daarom bedekte Mozes zijn gezicht. En daarom ligt er ook op het voorlezen van het oude verbond³ tot op de dag van vandaag een sluier. De sluier bedekt de goddelijke glans. De eigenlijke functie van de sluier is dus dat hij bescherming biedt. Naar twee kanten: hij beschermt de goddelijke glans tegen onbeschaamde menselijke blikken (aldus de uitleg van o.a. Rasji); en hij beschermt de mens die niet bestand is tegen de goddelijke glans.

OMKEER

De sluier is er dus vanwege de aanwezigheid van de goddelijke glans. Op drie niveaus is er een sluier: op Mozes' gezicht, op de voorlezing van het oude verbond, en ten slotte, “tot op heden, telkens als Mozes voorgelezen wordt, ligt er een sluier op hun hart” (vers 15).

“Maar telkens wanneer [iemand] zich tot de Heere wendt wordt de sluier weggenomen.” Paulus concludeert met een laatste citaat uit Exodus 34:34, maar hij laat het onderwerp van de zin weg. In Exodus 34 is het Mozes die zich tot de Heere wendt en de sluier wegneemt. Paulus citeert het zo dat hij het kan toepassen

3. Dit is kennelijk de eerste en enige keer in het Nieuwe Testament dat deze term aan een geschreven tekst refereert. Ook Paulus spreekt normaliter over Wet en Profeten, of simpelweg over Mozes.

sen op ieder die zich tot de Heere bekeert. De omkeer is de diepste vervulling van de Thora. Daarin laat God zich ontmoeten. De sluier wordt weggenomen. In de lijdende vorm van het werkwoord kunnen we een *passivum divinum* vermoeden: God zelf is de handelende Persoon.

Dat gebeurt dan ook weer op twee niveaus: de sluier over het voorlezen van het oude verbond wordt weggenomen, en wel in [de] Gezalfde. In Christus straalt de goddelijke glans openlijk die bedekt moet zijn in de Thora. En de sluier op 'hun hart' wordt weggenomen. Nogmaals, in allebei is God de handelende Persoon. In dat gebeuren wordt het oude verbond nieuw, want de sluier wordt weggenomen. De condities veranderen. Dat wil zeggen, de mens verandert. En de Messias, de afstraling van de goddelijke glans, wordt openbaar in en met Israël.

De glans die in Mozes' dienst bedekt en in Paulus' dienst onbedekt straalt, en die er dus ook onder de sluier op het hart van Israël is, is dus de glans van Gods aanwezigheid. Paulus identificeert dan de Geest met de Heere: "Welnu, de Heere is de Geest, en waar de Geest van de Heere is, daar is vrijheid." De Godsnaam wordt openbaar in de gezalfde Heer, in Jezus. Hij is ook aanwezig in de Geest. De Geest is niets anders dan Gods nabijheid, Zijn inwoning, Zijn *Sjechina*. Het wonder is nu dat de Geest ook aan de heidengelovigen geschonken wordt. Dat gebeurt openlijk en vrijmoedig in de bedie-

ning van Paulus. Maar die *Sjechina* verkeert in de eerste plaats bij Israël. Dat wordt geopenbaard in de Messias. In en door Hem wordt de sluier opgelicht en straalt die glans ervan af. Zo wordt het oude verbond nieuw.

ONVOLTOOID

Daarbij moeten we zeggen dat het nieuwe verbond er alleen nog maar in beginsel is, in een voorlopige en nog niet voltooide gestalte. Het beginsel is het bloed van de Here Jezus (Mattheus 26:28⁴ en par.). Daarin is de vergeving van zonden geschonken en gewaarborgd. Maar de volle ontplooiing en onthulling staat nog uit. Het oude verbond is weliswaar de verdwijning nabij (Hebreeën 8), maar het is nog niet verdwenen. Ook in de kerk onder-

wijzen we elkaar nog steeds met de woorden: Ken de Heere (vgl. Jeremia 31:34). Weliswaar schrijft de Geest de wet in het hart, maar de transformatie die het nieuwe verbond belooft is nog iets van de toekomst.

In dat verband is het ook opmerkelijk hoe Paulus in 2 Korinthe 4 over zijn bediening spreekt: "Altijd dragen wij het sterven (de 'doding') van Jezus in het lichaam mee, opdat ook het leven van Jezus in ons

lichaam openbaar wordt. Want altijd worden wij die leven aan de dood overgegeven om Jezus' wil, opdat ook het leven van Jezus openbaar wordt in ons sterfelijke vlees" (vers 10 e.v.). Paulus spreekt vanuit de eenheid van de apostelen met de Messias en met heel zijn volk Israël. Dat zijn de 'wij'. Want: "Zo is dan de dood werkzaam in ons, maar het

**Het wonder is
nu dat de Geest
ook aan de
heidengelovigen
geschonken
wordt**

4. In Mattheus 26:28 staat overigens in veel handschriften alleen maar 'verbond': "dit is mijn bloed, het bloed van het verbond" (NBV21). Maar in de toevoeging dat het vergoten wordt tot vergeving van zonden is toch ook een zinspel op Jeremia 31 te horen, waar vergeving van zonden een van de gaven is van het nieuwe verbond.

leven in jullie" (vers 12). 'Jullie', dat zijn de (heiden)gelovigen die door de prediking van het evangelie de Geest en het leven hebben ontvangen. Maar "wij hebben dezelfde Geest van het geloof" en daarom ook dezelfde hoop op de opstanding, want we "weten dat Hij die de Heer Jezus heeft opgewekt ook ons, net als Jezus, zal opwekken, zodat wij samen met u voor Hem zullen staan" (vers 14). De dienst van het 'oude verbond' gaat voort met het oog op de dienst van het nieuwe verbond! "Dit alles gebeurt dus omwille van u, zodat Gods goedheid, die zich door steeds meer mensen verspreidt, ook tot steeds meer dankzegging leidt, tot eer van God" (vers 15). De apostel gaat met Israël nog de weg van het Messiaanse lijden en sterven omwille van de volken. Maar ook die weg zal uitlopen op de opstanding.

VERNIEUWD

Bij een nieuw verbond moeten we niet denken aan iets totaal anders dan wat er was. Dat blijkt onmiddellijk als we letten op de context van de vele toespraken van Paulus op Thora en Profeten. Niet de 'wet' maar de mens wordt veranderd: die krijgt een hart van vlees zodat hij van harte de bevrijdende geboden van God doet (Ezechiël 11:19; 36:26). Al even radicaal zegt Jeremia het: "Men zal elkaar niet meer onderwijzen door te zeggen: Ken de HEERE, want zij zullen Mij allen kennen, van de kleinste tot de grootste, spreekt de HEERE" (Jeremia 31:34; vgl. ook Hebreeën 8, cursivering KdV).

In de tweede plaats krijgt die vernieuwing in Paulus' betoog in 2 Korinthe 3 nog een bijzondere spits: Paulus' bediening is een vernieuwing van de bediening van Israël aan de volken. Daardoor mogen ook zij leven en vrijheid kennen. Ter wille van de volken gaan de apostelen met heel Israël de weg van het lijden "om te volmaken wat aan het lijden van Christus ontbreekt" (Kolossenzen 1:24).

Hoe kan het, vroeg ik mij af, na opnieuw de *Verklaring van de Protestantse Kerk in Nederland over erkenning van schuld en onze verantwoordelijkheid voor de toekomst* te hebben gelezen, dat uitgerekend dit document zo pijnlijk ver achterblijft bij de toonzetting van schuldbelijdenis van de Heilige Schrift?

in leven predikant binnen de Protestantse Kerk in Nederland

zijn? (Klaagliederen 5:21,22)¹ – als de verslagenheid en de radeloosheid van een Jeremia na de verwoesting van de tempel ergens op zijn plaats zou zijn, dan toch in dit document dat uitdrukkelijk niets minder dan het falen en de schuld van de kerk ten aanzien van de Sjoa wil belijden. Als het dan *hier* niet lukt om tot een echte toon van boetvaardigheid en verdeepmoediging te komen in de trant van het Avondmaalsformulier: ‘Heer, ik ben het niet waard’ en Petrus’ ‘Heere ga weg van mij, want ik ben een zondig mens’ (Luk.

I. Alle
Bijbelcitaten
naar de HSV.

5:8), dan vraag je je af, wanneer wel?

Ik zou zeggen: wie ten aanzien van de Sjoa niet radeloos kan zijn, ja, wie niet nog steeds in zijn binnenste radeloos is over de kerk na 75 jaar en over wat toen gebeurd is, moet zich misschien niet aan een dergelijk document wagen. Beter niet slaan dan de plank misslaan. De NBG kan het zich permitteren om de zoveel jaar met een nieuwe vertaling te komen. Een schuldbelijdenis over de Sjoa kan maar één keer. Het is toch niet zo dat de kerk meent dat het haar, om een of andere theologische of andere reden ook, niet past zo diep door het stof te gaan?

VOOR GODS AANGEZICHT

Hiermee hangt onmiskenbaar iets veel wezenlijkers samen. Het meest opvallende aan de 'Verklaring' (waarom trouwens niet meteen duidelijk in de titel over een schuldbelijdenis gesproken?) is dat niet het aangezicht van de Here God wordt gezocht, wiens oordeel wij verdienen, maar dat het contact wordt gezocht op het niveau van de 'Joodse gemeenschap' of 'Joodse gemeenschappen'. Weliswaar heet het kort: 'Want antisemitisme is zonde tegen God en tegen mensen', waarin het besef doorklinkt ook tegenover God schuld te hebben. Maar hoe zouden we schuld durven belijden zonder het besef dit alleen 'coram Deo' te kunnen doen, alleen voor het aangezicht van de levende God om wiens vrijspraak wij bidden?

Echter, wij zijn allen als een onreine, Al onze rechtvaardige daden zijn als een bezoedeld kleed. Wij allen vallen af als een blad. En onze misdaden voeren ons weg als de wind.

(Jes. 64:6)

Heere, wees niet al te vertoornd en denk niet voor eeuwig aan de ongerechtigheid. Zie, aan-schouw toch, wij allen zijn uw volk.

(Jes. 64:9)

Van Israël kunnen wij leren wat schuld is, als van geen ander. Excuses en laatste uitvluchten, waar we ons altijd in verstrikken zodra het over eigen schuld gaat, zijn niet ge-

wenst. Voor God hoeven we ons niet mooier voor te doen dan we zijn. Het gaat in het boek Leviticus om een zeer nauwkeurig proces tussen de Hogepriester en het volk van schuld belijden, schuld opleggen en schuld wegdragen, en schuld kwijtschelden. Dat laatste ook. Geen enkel mens hoeft onder de last van de Sjoa te bezwijken. Dat zou iets onmenselijks vergen. Maar wanneer je als kerk aarzelend begint met je aandeel in dit mateloze kwaad, dan is er geen weg meer terug. Halverwege stoppen is geen optie; laat staan wijzen op anderen buiten de kerk die 'veel erger' zijn geweest of het goede vermelden wat de kerk ook gedaan heeft. Daarvoor zijn we nu juist kerk, dat we in onderlinge gemeenschap het hoofd willen buigen, als voorgoed getekend lichaam van Christus, die staat voor God in schuld. Zoals David naar Psalm 51 na zijn misdaden tegen Batseba en Uria zei: 'Tegen U, U alleen, heb ik gezondigd' (Ps. 51:6). Kan de kerk deze stap van het 'U alleen' overslaan in haar belijdenis?

ANTISEMITISME

De Verklaring lijkt de oorzaak van de Sjoa te zoeken in het antisemitisme van (mede) de kerk. Met de overeenkomstige oplossing: als we voortaan het antisemitisme bestrijden, dan zal dit niet meer gebeuren. Maar hoe bestrijd je antisemitisme? Wat is antisemitisme? Hoe redelijk is dit überhaupt te bestrijden waar het mensen tot blinde haat tegen Joden aanzet juist zonder redelijke argumenten? De Jodenhaat verzamelt krachten en is gevoelig voor krachten vanuit een innerlijke weezin die sterker en gruwelijker is dan welke logica ook. Dit lijkt te horen bij de primaire houding waarin de volken tot Israël staan, al is daarmee gelukkig niet alles gezegd. Melchizedek bracht brood en wijn. Maar Gods grote daden aan Israël, waar de Schriften van spreken, roepen blijkbaar ook haat op, hoe bitter om te constateren – Zijn daden van verkiezing, van redding, van trouw, en dan ook zijn overlopende nodiging tot Israëls heil voor juist alle volken; daden, waarin niet de stem van het bloed regeert, maar de stem van Mozes en Elia, tot trouwe getuigen van Jezus tot de berg aan

Ik ben geschrokken van het optimisme dat we nu beter beslagen ten ijs zouden komen

toe (vgl. Mat. 17:1-13); de daden van God onder de 'late' profeten vanaf Jesaja, waar eens te meer blijkt hoe wij allen, Jood én heiden leven van Gods genade. Zo is de God van hemel en aarde, die zich in de geschiedenis van Israël en ten laatste in zijn Zoon Jezus Christus heeft geopenbaard als Immanuël, *God met ons*.

Raakt het de theologie en ons geloof nog tot in haar merg dat we juist niet snappen hoe dan dit heeft kunnen gebeuren na bijna twintig eeuwen 'kerkgeschiedenis'? Hoe het zover heeft kunnen komen dat juist het Joodse volk uit ons midden is weggevoerd en op veilige afstand tot zwijgen gebracht? Ik geloof dat de Sjoa ingrijpend is dan dat de kerk theologisch antisemitisch is geweest. Dat Gods naaste getuigen grotendeels uit de Europese hoofdsteden en het straatbeeld zijn verwijderd (al mogen zij tien keer in onze ogen 'ongelovigen' zijn); dat het leven van deze getuigen, voor wie en van wie Paulus, maar ook een Da Costa of Karl Barth, *heil zijn blijven verwachten* omdat de kerk in Jezus Christus onvoorwaardelijk met hen is verbonden – deze leegte van een stilgevallen, zwijgende synagoge, is die niet ingrijpend en verontrustend voor de kerk dan dat zij alleen moet letten op haar eigen antisemitisme? Moeten wij hier niet ook voor de zonde van de wereld plaatsvervangend het schaamrood op onze kaken dragen en hun schuld op ons nemen?

Merkwaardig optimistisch is wat dat betreft de Verklaring, dat wanneer wij, het liefst samen met de Joodse gemeenschap, alert op antisemitisme zijn, er voor een tweede Sjoa niet gevreesd hoeft te worden. Zou het zo gemakkelijk zijn? Huiveringwekkend is het hoe het verlichte Europa, vol van Bach en Goethe, na de broeierige negentiende eeuw vol karikaturen en in de twintigste eeuw met zijn nationalisme tegen Weimar en de democratie, door de nazi's is geprovoceerd de Joden te laten vallen omwille van deze cultuur met zijn zogenaamde humanisme – en de meeste van deze cultuurdragers geen weerwoord hadden, afgezien van op zijn tijd uiteraard een slecht geweten. Ik ben geschrokken van het optimisme dat we nu beter beslagen ten ijs zouden komen. Alsof er

niet een wissel is omgegaan in onze kerkgeschiedenis die niet meer terug te zetten is.

Een les die we in elk geval geleerd hebben is dat ons laagje beschaving dun is. En dat onze schuldbelijdenis misschien eerder in de richting moet gaan van de nood dat *ieder mens* als het er op aankomt eerder zichzelf redt dan een ander en dus laf zijn hoofd afwendt, dan dat we doen alsof onze voorouders op catechisatie allemaal van brandschone mensen tot antisemit zijn gemaakt. Bij dat laatste punt hebben we gelukkig veel geleerd sinds de oorlog. De vanzelfsprekende omarming van het antisemitisme toen in het groot en in het klein, in kerk en huis, is nu onbegrijpelijk voor onze oren. Maar je kunt heel veel hebben bijgeleerd, en toch, uit angst, uit jaloezie, uit een zucht naar gezien worden of zelfs onverklaarbaar sadisme, je buurman verraden. Je kunt Joden haten, omdat uitgerokend zij, met hun dwalingen en zonden en al hun menselijkheid, door God zelf tot zijn naaste getuigen zijn verkozen.

HORIZONTAAL

Het is duidelijk: voor een insteek en toon-zetting om als Protestantse Kerk in Nederland in alle 'naaktheid' voor God te gaan staan, en van Hem alleen ons heil te verwachten, kiest het document niet. Het lijkt er bewust voor te kiezen om op het 'horizontale vlak' te blijven om aansluiting te zoeken bij de pijn en het verdriet van de Nederlandse Joden. Zo zegt het: 'Het is in erkenning van dat verdriet en

van die pijn dat de Protestantse Kerk in Nederland zich richt tot de Joodse gemeenschap in ons land.' Het document had aan diepgang, ernst en overtuigingskracht gewonnen, wanneer het eerst Israëls God zelf had gezocht

als ook onze God, en dan ook de Joden.

Zo zuiver en indringend als wij ons tot de Here kunnen wenden en Hem smeken om genade en een nieuwe weg, kunnen wij ons niet wenden tot een medemens. Ook niet tot het volk Israël. Dat mogen we ook niet eens. Dan halen we de hele liturgie van de Bijbel door elkaar, waarin het heet 'Zoek Mijn aangezicht' (Ps. 27:8). Het is ook teveel gevraagd voor Joden, om nu het uitgerekend om de Sjoa gaat, van hen zoiets als een zegen,

vergeving of zelfs verzoening te verlangen. En waarom eigenlijk niet een soort gezamenlijke verklaring uitgebracht? De verklaring wekt bij mij de indruk dat men dat eigenlijk nog het liefst zou hebben gedaan.

2

INHOUDEN

De Verklaring is aangeboden tijdens de herdenking van de Kristallnacht 2020. Ook dat mag eigenlijk bevreemden, als je er bij stilstaat. Het past in de houding van de Protestantse Kerk zoals we hoorden om de Joden nabij te willen zijn in hun pijn en verdriet. Maar is het nu zo gelukkig, om als je schuld wilt belijden, uitgerekend op 8 november de Joodse nabijheid te zoeken wanneer de syna-

goge in rouw is en Joden als elk jaar opnieuw proberen woorden voor hun geschiedenis te vinden? Hoe nabij moet een dader een slachtoffer willen zijn? Begint het niet juist met de erkenning dat de verhouding ernstig is beschadigd en dat de dader zich hoe dan ook moet *inhouden*, om het slachtoffer zich weer veilig te laten voelen, en zelf de grenzen van een nieuwe verhouding af te tasten. Ik weet dat veel Joden blij zijn met deze verklaring en zich hierdoor veiliger voelen. Wat dat betreft is ze alleen maar om ons over te verheugen. Maar het roept de vraag op: wat zegt het over de liturgie van de kerk, wanneer zij zo'n pijnlijk document niet binnen haar eigen liturgie een plaats weet te geven? Is er geen Goede Vrijdag waarin bij uitstek deze schuld ten aanzien van Israël, met alle rouw en pijn en hulpeloosheid moet klinken? Inderdaad: wiens aangezicht zoeken wij? Bij wie gaan wij in het gericht? Het gaat toch om onze schuld in de eerste plaats en niet zozeer om de Joodse pijn, waarom wij als kerk met deze verklaring komen? Het gaat toch niet om een pastorale handreiking en uitnodiging om samen na Auschwitz verder te willen gaan, door ons nu als mensen van goede wil te tonen?

SCHULD

Wat is de eigen substantie van de kerk? Wat betekent het christelijk geloof na Auschwitz? Wat is ons eigen innerlijk leven als het gaat om de Sjoa, om onze schuld en onze verantwoordelijkheid? Ik mis in dit document de moed (in zekere zin de volwassenheid) om ook buiten de pijn van Joden om onze eigen schuld en nood te peilen en verwoorden. Wij dragen toch niet zozeer schuld omdat wij Joden voor, tijdens en na de oorlog ellende hebben berokkend, zoals ook vele anderen dat hebben gedaan? Onze schuld is dat wij hen als volk van God, als het vleselijk nageslacht van Abraham hebben laten vallen, en dat wij hen daarin al jaren, nee, eeuwen waren kwijtgeraakt zonder dat wij ze misten. Hier ligt geen gezamenlijke verantwoordelijkheid, maar die pijn treft alleen de kerk; én dan ook de volken. Dus waarom 'opgaan naar de synagoge',

alsof wij zelf geen Huis des Heren kennen waarin deze schuldbelijdenis thuishoort? Waarom de Joodse kalender volgen, met de suggestie dat onze eigen kalender voor een zo eenmalige schuldbelijdenis eigenlijk geen tijd kent? Waarom de, door het werk van bijvoorbeeld Susman, Wiesel en Marquardt inmiddels zo door en door met Auschwitz verbonden gestalte van Job niet juist eens met rust gelaten (de verklaring citeert aan het slot Job 16:18: *Aarde, dek mijn bloed niet toe, laat mijn jammerklacht geen rustplaats vinden*)? Beseffen wij dat een dergelijke verklaring alleen recht van spreken heeft vanuit het besef destijds 'aan de verkeerde kant te hebben gestaan', zonder dat vijftenzeventig jaar daar iets aan verhelpt? Te nadrukkelijk tonen dat je de pijn van de ander begrijpt in zijn jammer over het door jou gedane onrecht krijgt iets opruiends. Krachtadiger en onvoorwaardelijker zou het daarom zijn geweest, denk ik, wanneer dit bij uitstek kerkelijk document zijn uitgangspunt had genomen in bijvoorbeeld het gesprek van de opgestane Heer met Petrus over diens driedubbel verraad (Joh. 21:15-19).

Het is geen geheim dat in het merendeel van de Protestantse Kerk, waar elke zondag vol wordt ingezet op 'kyrie' en 'gloria', voor het aanleren van zondebesef en boetvaardigheid, zeggen we voor 'jom kippoer', liturgisch niet veel plaats overblijft. Maar het moet toch niet zo wezen dat wij als kerk schuld belijden alleen omdat anderen 'buiten' ons op onze verantwoordelijkheid wijzen! Terwijl wij zelf als gemeente van de Heer niet eens meer goed weten wat het is om voor Hem met lege handen te staan.

3

VERLEGENHEID

In dit zich zo graag willen aansluiten bij het verdriet van de Joden in plaats van op eigen termen schuld te belijden, steekt misschien de verlegenheid dat het geloof van de kerk niet het geloof van de synagoge is? De messiasvraag, laat staan de messiasbelijdenis, is bepaald geen populair onderwerp in de hui-

dige ontmoeting met Joden. Alles wat de zaak op scherp zou kunnen zetten tussen kerk en Israël wordt liever gemeden, en dat is al gauw het 'theoretische' en 'dogmatische', terwijl het 'praktische' wordt gezocht. Als het document eindigt met: 'We nemen onszelf voor alles te doen wat mogelijk is om de joods-christelijke relaties verder uit te laten groeien tot een diepe vriendschap van twee gelijkwaardige partners, onder andere verbonden in de strijd tegen het hedendaagse antisemitisme', dan zien we iets van dit praktische, waarbij er

Toch verwachten wij met Paulus hun heil als ook ons heil

blijkbaar in die afgelopen 75 jaar al heel wat is gegroeid aan waardevol. Hoe eerlijk is deze houding van de kerk ten aanzien van de Joodse gemeenschappen? En vooral: hoe houdbaar op den duur? De kerk staat en valt met haar belijdenis dat Jezus de Messias en Heer der wereld is en zo ook is gekomen, voor Jood en heiden. Kan deze belijdenis van Jezus worden stilgelegd en tot zwijgen gebracht, juist als het om zoiets zwaarwegends als de Sjoa gaat, om over te gaan op toch een net iets andere taal? Zijn wij, in de intimiteit van onze nadering tot de Hogepriester vanuit onze nood, niet juist helemaal aangewezen op deze messiaanse belijdenis van de geslagen, tot onmens gemaakte

knecht des Heren (vgl. Jes. 53), in de hoop op Jesaja's woorden:

*Al waren uw zonden als scharlaken,
Ze zullen wit worden als sneeuw;
Al waren ze rood als karmozijn,
Ze zullen worden als witte wol.
(Jes. 1:18)*

Hoe eerlijk en vooral hoe zuiver ten aanzien van Joden is het te spreken van 'een diepe vriendschap tussen twee gelijkwaardige partners', maar tegelijk over dat wat ons als kerk ten diepste tot leerlingen van Jezus Christus maakt juist te zwijgen? Niet omdat wij 'zieltjes willen winnen', maar omdat wij ons geloof in God (en Hij is toch de Enige die ons tot partners maakt, en niet de vrede van Münster of Utrecht?) niet anders kunnen verstaan dan in en door Jezus Christus? Omdat Hij juist voor ons de enige weg is om met deze schuld te leven en verder te leven? Wij zijn als gemeente van Jezus Christus gescheiden van de synagoge, zonder dat wij deze breuk zelf kunnen helen. Toch verwachten wij met Paulus *hun* heil als ook *ons* heil, en daarom zijn en blijven wij als kerk met dit volk meer verbonden dan met enig ander volk. Maar dat is niet omdat wij liegen, maar de waarheid spreken. Er is hier sprake van een eenmalige relatie tussen Israël en de kerk die door geen ander volk wordt waargenomen, verrijkt of voortgezet.

ZWIJGEN

Vreemd genoeg wordt deze onvervangbare verbondenheid tussen kerk en Israël door het Joodse 'ongeloof' eerder sterker dan zwakker. Zij komt, weten we met Paulus, niet van de mens maar van God. Immers staan alle volken in een heilsorde geschreven – eerst de Jood, dan de Griek en dan opnieuw de Jood (vgl. Rom. 9-11). Dat de Joodse gemeenschap niet zit te wachten op een heilsorde met de kerk, is bekend. Maar het is toch deze orde waarin wij Gods liefde voor Israël en alle volken hebben leren verstaan; waarin zijn genade deze wereld van duisternis en dood overwint. Wringt het dan niet dat wij de ons zo dierbare, centrale

en noodzakelijke 'christologische gedachten' over leven en dood, schuld en vergeving, en een gezamenlijke toekomst, kwijt zijn zodra het expliciet over onze schuld gaat? Is juist Hij, de van de dood opgestane Heer, dan niet de getrouwe voorganger en getuige wanneer wij in deemoed en wellicht met nieuwe hoop spreken over 'geloven na Auschwitz'; over dat wat misschien niet eens zozeer het ergste is wat de Joden in hun geschiedenis is overkomen, als wel het ergste is wat de kerk is overkomen: het kwijtraken van de substantiële, innerlijke, onvervangbare band tussen Israël en de kerk. Zij lijkt geofferd op het altaar van het modernisme dat God 'van alle mensen en alle volken houdt', en dat misschien zelfs wel alle verscheidene godsdiensten in zijn ogen gelijkwaardig zijn. Daarom tot slot nog iets over het dogmatisch zwijgen over Israël.

Door het werk van Hans Jansen en vele anderen is duidelijk geworden hoezeer de kerkvaders en de meeste oudchristelijke theologen Joden de huid hebben vol gescholden (laat ik het zo maar even zeggen) met de ergste theologische en menselijke verwensingen. Antisemitisme als pure Jodenhaat en als anti-judaïsme lijken hier geheel door elkaar te lopen. Inmiddels is het echter opvallend stil geworden in het kerkelijk spreken over Israël en de Joden, en gaan er met name van liberale zijde stemmen op om het hele 'Israël-hoofdstuk' van de kerk maar te laten rusten en ons dogmatisch van Israël te ontslaan of zelfs te ontdoen. Dat klinkt als een cynisch einde van eeuwen theologische bezinning, met een bijzondere periode van 75 jaar waarin de kaars nog even heeft geflakkerd, maar nu blijkbaar is uitgedoofd.

GEEN HAAST

Dit zwijgen is niet de weg van de verklaring. Daarin heet het onomwonden:

'In de erkenning van dit alles [er zijn meerdere punten van tekortschieten opgesomd, WtB] belijdt de kerk schuld. Vandaag in het bijzonder tegenover de Joodse gemeenschap. Want antisemitisme is zonde tegen God en te-

gen mensen. Ook de Protestantse Kerk is deel van deze schuldige geschiedenis. Wij schoten tekort in spreken en in zwijgen, in doen en in laten, in houding en in gedachten.'

Hier wordt wel gesproken. En het is goed dat deze woorden hun weg hebben gevonden, al is het na 75 jaar. Maar dit spreken doet de vraag rijzen wat de theologie is van waaruit is gesproken. Bij de kerkvaders proef je een waarachtige toorn over zoveel miskenning van het heil in Christus, over zoveel loochening van de goedheid Gods dat ze aan scheldwoorden tekort komen en er bijkans in stikken. Daarachter steekt natuurlijk het besef van die onlosmakelijke band tussen het oude volk van God en het nieuwe volk van God, en ook als kerk aanspraak te mogen maken op Christus. Het ergste wat tussen Israël en de kerk zou kunnen gebeuren is als dit laaiend vuur dooft en wij (opnieuw!) onze eigen wegen gaan. Laten we daarom als kerk niet de moed verliezen om vanuit ons eigen geloof in Jezus Christus onze schuld te belijden en daarvanuit ook het aangezicht van de Joden te zoeken.

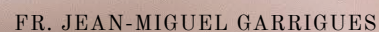
De pijn is over en weer met handen te tasten. Antwoorden zijn er nog te weinig. Waren 75 jaar lang genoeg om tot elkaar te komen en elkaar beter te begrijpen? Een andere weg is er niet. We hebben daarop geen haast. We mogen hopen dat God ons alle tijd geeft elkaar vanuit ons wederzijds geloof te blijven zoeken in plaats van de ander opnieuw dood te zwijgen. Dat zwijgen zou voor de kerk ongehoord zijn.

Dr. W.H. ten Boom, in leven predikant binnen de Protestantse Kerk in Nederland

Naschrift redactie: op 2 oktober overleed dr. Ten Boom in de leeftijd van 62 jaar. Dit artikel stuurde hij vijf dagen voor zijn overlijden.

*Jean-Miguel Garrigues over
de verhouding kerk en Israël*

F.A.J. HEIKOOP

groeide hij op onder het Franco-regime. Prierster geworden werkte hij in Frankrijk. Garrigues behoort tot de orde van de Dominicanen. Als hoogleraar heeft hij patristische theologie gedoceerd aan diverse Dominicaanse academies, waaronder het Saint-Thomas-d'Aquin-klooster in Toulouse. Drie jaar lang, van 1992

tot 1994, was hij voorganger van de Notre Dame in Parijs. Garrigues is een spitsvondig exegeet en een vruchtbaar auteur. Met name de triniteitsleer en de Westerse toevoeging aan de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel, het 'filioque', hebben hem intensief beziggehouden. Garrigues is lid van de Paulus Academie voor Theologie. Sinds 2019 woont hij in het klooster van Montpellier.

NOSTRA AETATE

Garrigues heeft een vooraanstaande rol gespeeld bij het uitwerken van een nieuwe visie van de Rooms-Katholieke Kerk op haar relatie tot Israël. Deze ontwikkeling werd ingezet door het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965), dat door paus Johannes XXIII werd bijeengeroepen. In 1965 werd onder paus Paulus VI de korte verklaring 'Nostra Aetate' vastgesteld. Deze verklaring is een mijlpaal geworden in de verhouding van de Rooms-Katholieke Kerk tot het Jodendom.

Positief wordt in Nostra Aetate de verworteling van de kerk in Israël beleden

In deze verklaring wordt afstand genomen van de vervangingsleer: 'Daarom kan de Kerk niet vergeten, dat zij de openbaring van het Oude Testament heeft ontvangen door mid-

del van dit volk, waarmee God in zijn onuitsprekelijke barmhartigheid het Oude Verbond heeft willen sluiten, en dat zij zich voedt aan de wortel van de edele olijf, waarop de takken van de wilde olijf, de heidenen, geënt zijn. Want de Kerk gelooft, dat Christus, die onze vrede is, Joden en heidenen verzoend heeft door Zijn kruis en in Zichzelf de twee tot één gemaakt heeft.'

Ook neemt 'Nostra Aetate' afstand van de eeuwenoude beschuldiging aan het adres van het Joodse volk van Godsmoord: 'Al is het waar, dat de Joodse gezagsdragers met hun aanhangers hebben aangestuurd op de dood van Christus, toch mag wat tijdens zijn lijden is misdreven niet alle Joden van die tijd zonder onderscheid en evenmin de Joden van onze tijd worden aangerekend.'

In 'Nostra Aetate' worden niet alleen een aantal misvattingen weerlegd, positief wordt de verworteling van de kerk in Israël beleden. 'Nostra Aetate' wil de verhouding van de Rooms-katholieke kerk tot de niet-christelijke godsdiensten bepalen, en komt dan tot de conclusie dat kerk en Israël ten diepste een eenheid zijn.

CATECHISMUS VAN DE KATHOLIEKE KERK

In 1992 werd de toonaangevende 'Catechismus van de Katholieke Kerk' uitgegeven. Toenmalig kardinaal Joseph Ratzinger redigeerde het werk. Garrigues speelde als secretaris van de redactieraad een richtinggevende rol. In deze Catechismus worden de summier formuleringen van 'Nostra Aetate' verder uitgewerkt, met name waar het gaat over de relatie van de kerk tot het Joodse volk. De stukken die daarover handelen zijn door Garrigues opgesteld.

Op verschillende plaatsen wordt opnieuw de vervangingstheologie verworpen. Een voorbeeld is te vinden in de leer van de openbaring, waarin in de tegenwoordige tijd over Israël wordt gezegd: 'Israël is het priesterlijke volk van God, "geroepen door de naam van de HEER", en "de eersten die het woord van God hebben gehoord", het volk van "oudere

broeders" in het geloof van Abraham' (63). De Catechismus citeert met grote regelmaat uit Romeinen 9-11, de hoofdstukken waarin Paulus spreekt over de blijvende positie van Israël als volk van God.

Over de verantwoordelijkheid van het Joodse volk voor de terechtstelling van Jezus merkt de Catechismus op: 'De historische complexiteit van het proces tegen Jezus blijkt duidelijk uit de evangelie-verslagen. De persoonlijke zonde van de deelnemers (Judas, het Sanhedrin, Pilatus) is alleen bij God bekend. Daarom kunnen we niet de verantwoordelijkheid voor het proces bij de Joodse bevolking van Jeruzalem in haar geheel leggen, ondanks het geschreeuw van een gemanipuleerde menigte en de omvattende verwijten die te vinden zijn in de oproepen tot bekering van de apostelen na Pinksteren. Immers in Zijn gebed om vergeving aan het kruis heeft Jezus zelf, en in navolging van hem ook Petrus, "de onwetendheid" van de Joden van Jeruzalem en zelfs van hun leiders erkend. Nog minder kunnen we, alleen maar gebaseerd op de uitroep van de menigte: "Zijn bloed zij over ons en op onze kinderen!" (een formule voor de bekrachtiging van een gerechtelijk vonnis), de verantwoordelijkheid voor het proces uitbreiden naar andere Joden in andere tijden en op andere plaatsen (597)'.

Prachtig zijn de woorden waarin de Catechismus de eeuwige relatie tussen God en Israël beschrijft: 'Gods liefde voor Israël wordt vergeleken met de liefde van een vader voor zijn zoon. Gods liefde voor Zijn volk is sterker dan die van een moeder voor haar kinderen. God houdt meer van Zijn volk dan een bruidegom van zijn geliefde; Zijn liefde zal zelfs de ergste ontrouw overwinnen en zal zich uitstrekken tot zijn meest kostbaarste geschenk: "God had de wereld zo lief dat hij Zijn enige Zoon heeft gegeven" (219).

Over de verbondenheid van de kerk met het Joodse volk leert de Catechismus: 'Wanneer zij in haar eigen mysterie duikt, ontdekt

de Kerk, het Volk van God in het Nieuwe Verbond, haar band met het Joodse volk, "de eersten die het Woord van God hoorden." Het Joodse geloof is, in tegenstelling tot andere niet-christelijke religies, al een antwoord op Gods openbaring in het Oude Verbond. "Voor hen geldt de aanneming tot kinderen en de heerlijkheid en de verbonden en de wetgeving en de eredienst en de beloften. Tot hen behoren de vaders, en uit hen is, wat het vlees betreft, de Christus voortgekomen", "want de gaven en de roeping van God zijn onherroepelijk." En wanneer men de toekomst beschouwt, delen Gods Volk van het Oude en het nieuwe Volk van God een vergelijkbaar uitzicht: de verwachting van de komst (of de wederkomst) van de Messias' (326-330).

De Catechismus verwacht dat nog voor de wederkomst van Christus het gehele Joodse volk de Messias zal herkennen: 'de glorievolle komst van de Messias wordt in de geschiedenis nog uitgesteld totdat Hij erkend wordt door "geheel Israël", want een verharding is gekomen over een deel van Israël in hun ongeloof jegens Jezus' (674).

SCHULDBELIJDENIS

In 1987 verscheen van de hand van Garrigues het boek *L'Unique Israël de Dieu*, waarin Garrigues zijn gedachten over Israël ontvouwt. Het plan van God met Israël en de blijvende rol van Israël na de komst van Christus zijn de centrale vragen die Garrigues bezighouden. In het in 2011 verschenen boek *La Peuple de la Première Alliance* werkt Garrigues zijn inzichten hierin verder uit. Garrigues probeert in dit boek zijn christelijke lezers een dieper begrip van het Jodendom te geven, zodat christenen toegerust worden om de dialoog met Joden aan te gaan. Ook documenteert dit boek Garrigues' bijdrage aan twee colloquia, die in het Vaticaan gehouden zijn ter voorbereiding van het bezoek van paus Johannes Paulus II aan Israël in 2000.

Garrigues' voorwerk resulteerde erin dat de paus bij de Westelijke Muur (de Klaagmuur)

bad en daar tussen de stenen een briefje achter liet met de volgende woorden: 'God van onze vaders, U koos Abraham en zijn nakomelingen uit om Uw Naam tot de volkeren te brengen. We zijn diep bedroefd om het gedrag van hen die in de loop der geschiedenis het lijden van deze uw kinderen veroorzaakt hebben, en U om vergeving veragend willen wij ons verplichten tot een zuivere broederschap met het volk van het verbond.' Vervolgens bezocht de paus Yad Vashem, waar hij deze schuldbelijdenis uitsprak: 'Als bisschop van Rome en opvolger van de apostel Petrus verzeker ik het Joodse volk, dat de Katholieke Kerk, gemotiveerd door het Bijbelse gebod van waarheid en liefde en niet uit politieke overwegingen, de meest diepe smart ervaart over de haat, de vervolgingen en alle antisemitische daden, die ooit ergens tegen Joden door christenen zijn gepleegd.'

Met het oog op de toekomst voegde Johannes Paulus II daaraan toe: 'Laten we een nieuwe toekomst bouwen, waarin nooit meer sprake zal zijn van anti-Joodse gevoelens onder christenen of antichristelijke gevoelens onder joden, maar veel meer wederzijds respect, zoals dat van allen geëist wordt, die de ene Schepper en Heere vereren en Abraham als onze gemeenschappelijke vader van het geloof beschouwen.' Het optreden van de paus is in Israël destijds zeer gewaardeerd, en als een keerpunt in de relatie tussen Joden en christenen ervaren. 'Een historische reis van heelmaking' noemde de toenmalig premier Ehud Barak het optreden van de paus. En hij voegde daaraan toe: 'U hebt meer dan ieder ander gedaan om de door de goede paus Johannes XXIII ingezette verandering in de houding van de kerk tegenover het joodse volk te voltooien en de gapende wonden, die in de loop van vele bittere eeuwen ontstaan zijn, te genezen'.

GESPREK TUSSEN JODEN EN CHRISTENEN

Garrigues heeft steeds het gesprek gezocht met Israël. Dat heeft met name vorm gekregen

in ontmoetingen van een delegatie rooms-katholieke theologen onder Garrigues' leiding met een aantal Joodse Messiaanse theologen, waarvan de Amerikaanse Messiaanse rabbi Mark Kinzer het meest in het oog valt. Sinds 2000 vinden deze ontmoetingen plaats. Dit beraad is door de pausen Johannes Paulus II en Benedictus XVI sterk gestimuleerd. Elk jaar vindt een conferentie plaats, afwisselend in Jeruzalem en Rome, waaraan ook een aantal Protestantse theologen deelnemen. Het heeft onder andere geleid tot de uitgave door Kinzer van het diepgravende boek *Searching her own Mystery: Nostra Aetate, the Jewish People and the Identity of the Church*. Kinzer heeft dit boek aan Garrigues opgedragen.

Garrigues en Kinzer stellen beiden dat zowel het volk Israël als de kerk een mysterie zijn. Het mysterie van Israël is onlosmakelijk verbonden met het mysterie van de kerk. Daarom kunnen Israël en de kerk zichzelf niet los van elkaar begrijpen. Als in elkaar grijpende mysteries heeft de ene gemeenschap de andere nodig om zichzelf te verstaan.

Kinzer noemt de door paus Johannes XXIII met het Tweede Vaticaans Concilie begonnen en door met name paus Johannes Paulus II voortgezette nieuwe benadering van het volk Israël een revolutie, en hij gelooft dat de Rooms-Katholieke Kerk in de wereldwijde oecumene daarin vooroploopt. Van hoever de Rooms-Katholieke Kerk kwam, wordt wel geïllustreerd door de in zijn dagen prominente Duitse theoloog Karl Adam, die tijdens de jaren van de Tweede Wereldoorlog de stelling verdedigde dat Maria door haar onbevleete ontvangenis niet-Joods was geworden: 'Door een wonder van Gods genade bezat Maria niet meer de karakteristieken, die door het bloed van Jood op Jood worden doorgegeven.'

DE APOSTELN WAREN JODEN

Garrigues zegt over de verworteling van de kerk in Israël dat dat niet alleen het gevolg is van het gegeven dat Jezus Jood was. Ook de apostelen waren allen Joden. Een belangrijke

tekst is in dit verband Romeinen 11:16: 'En als de eerstelingen heilig zijn, dan het deeg ook, en als de wortel heilig is, dan de takken ook.' Garrigues legt 'de wortel' uit als de lange rij, beginnend bij de aartsvaders en eindigend met Jezus. Bij de 'eerstelingen' denkt Garrigues aan de apostelen, de eerste Joodse gelovigen in Jezus. Omdat zowel de wortel als de eerstelingen Joden zijn, komt het heil van Jezus Christus niet alleen uit de Joden bij de heidenen; het heil komt ook door Joden, door de verkondiging van de apostelen, bij de heidenen.

Zo is het in de geschiedenis verlopen. De eerste christelijke gemeente was Joods. Het evangelie werd vanuit Jeruzalem verkondigd. Ook in de diaspora ging het zo. Paulus bezocht eerst de synagoge. Alleen daar, waar Joden tot geloof kwamen in Jezus, kon een christelijke gemeente ontstaan. Deze gemeenten namen de sacramenten, de liturgie en andere kerkelijke vormen over van de apostolische gemeente in Jeruzalem. Zo kwam door het werk van de apostelen het heil bij de heidenen. Maar is dit laatste een historisch gegeven, dat nu geen bijzondere betekenis meer heeft, omdat de eerste generatie van apostelen verdwenen is? Stelt Paulus in Romeinen 11:16 alleen een historisch feit vast, of zegt hij iets over de manier waarop God ook vandaag Zijn evangelie bij de volkerenwereld brengt?

Garrigues stelt dat God het heil altijd via de Joodse apostelen bij de heidenen brengt. Die weg is een structurele dimensie van de kerk. Hij verwijst daarvoor onder andere naar Efese 3:6, waar Paulus spreekt over het geheim, 'dat

de heidenen mede-erfgenamen zijn en tot hetzelfde lichaam behoren en mededeelgenoten zijn van Zijn belofte in Christus, door het Evangelie.' Door de verkondiging van de apostelen worden heidense gelovigen deel van het lichaam van Christus.

De taak van de apostelen heeft ook een eschatologische dimensie. Zo zegt Jezus tegen de apostelen: 'En u bent het die steeds bij Mij gebleven bent in Mijn verzoeken. En Ik beschik u het Koninkrijk, zoals Mijn Vader dat aan Mij beschikt heeft, opdat u eet en drinkt aan Mijn tafel in

Mijn Koninkrijk en op tronen zit en de twaalf stammen van Israël oordeelt' (Lukas 22:28-30, vergelijk Mattheus 19:28, Openbaring 20:4). Over de blijvende betekenis van de apostelen spreekt ook Johannes, als hij over het nieuwe Jeruzalem zegt: 'En de muur van de stad had twaalf fundamenten met daarop de twaalf namen van de twaalf apostelen van het Lam' (Openbaring 21:14).

Wanneer de apostelen zo'n belangrijke taak hadden bij het ontstaan van de christelijke gemeente, en er ook in het eschaton weer een taak op hen rust, wat is dan hun betekenis in de tijd daartussen? Garrigues zegt hierover dat toen de apostelen niet meer in leven waren, er ambtsdragers gekomen zijn, die namens de apostelen de volkeren oproepen tot bekering en geloof. Garrigues denkt dan concreet aan het ambt van de bisschop, die door de apostolische successie verbonden is met de apostelen. Bisschoppen hebben de taak om de gemeente te bewaren bij de leer van de apostelen. Niet iedere protestant zal de lijnen die

God brengt het heil altijd via de Joodse apostelen bij de heidenen

Garrigues hier tekent direct onderschrijven. Toch geeft de toekomstige rol van de apostelen nadere stof tot bezinning. Hun aantal van twaalf is van belang; zelfs op het moment dat er maar elf zijn, wordt toch hun oorspronkelijke aantal van twaalf vermeld (1 Korinthiërs 15:5). Hun aantal van twaalf representeert immers de twaalf stammen van Israël. Uit Israël en door Israël brengt God het heil bij de heidenen.

HET ZELFVERSTAAN VAN DE KERK

Een mooie pennenvrucht van Garrigues is het stuk dat hij schreef met de titel: 'De kerk en het Joodse volk verbonden door een onvoltooide Messiaanse verlossing'. Hij beschrijft hoe in de scholastieke theologie de eucharistie vooral gezien is als de aanwezigheid van Christus in de tekenen van brood en wijn. Het accent werd daarbij sterk gelegd op het door Christus volbrachte werk van de verzoening aan het kruis. Maar tegenwoordig is er, in lijn met het Nieuwe Testament en de kerkvaders, meer oog voor de onlosmakelijke band van de eucharistie met het herdenken van de hemelvaart en het uitkijken naar de wederkomst van Christus. Pas dan zal het volle heil van Christus ontvangen worden. Petrus spreekt over 'de zaligheid, die gereedligt om geopenbaard te worden in de laatste tijd' (1 Petrus 1:5). Voor het heden geldt: 'in de hoop zijn wij zalig geworden' (Romeinen 8:24).

Een gelovige ontvangt door het volbrachte offer van Christus vergeving van zonden, rechtvaardiging en verzoening met God. Maar het volledige heil laat nog op zich wachten. Garrigues denkt bij de vervolmaking van het heil vooral aan Paulus' uitspraak in Romeinen 8:22,23: 'Want wij weten dat heel de schepping gezamenlijk zucht en gezamenlijk in barensnood verkeert tot nu toe. En dat niet alleen, maar ook wijzelf, die de eerstelingen van de Geest hebben, ook wijzelf zuchten in onszelf, in de verwachting van de aanneming tot kinderen, namelijk de verlossing van ons lichaam'.

Het lichaam is een zo wezenlijk deel van het

mens-zijn, dat we, zolang we nog een sterfelijk lichaam bezitten, nog niet volledig zijn aangenomen tot kinderen van God. Met ons lichaam delen wij in het lijden van de schepping. De opstanding van het lichaam gaat dan ook hand in hand met het volledige herstel van wereld, natuur en maatschappij naar Gods oorspronkelijke bedoeling.

We moeten de Joodse ergernis over een vernederde Messias serieus nemen

Daarom moeten we het serieus nemen, wanneer er van Joodse kant ergernis bestaat over een vernederde Messias, Die maar een deel van de beloften over Zijn optreden vervult. Die ergernis is al op te merken bij de vraag van Johannes de Doper aan Jezus: 'Bent U het Die komen zou, of verwachten wij een ander?' (Mattheüs 11:3) Dan wijst Jezus op een aantal tekenen, die Hij verricht. Maar lang niet alle profetieën over de Messias komen in vervulling, en maar een klein aantal mensen wordt genezen, en slechts drie mensen staan op uit de dood. Wat wel in overvloed gebeurt en gaat gebeuren: 'aan armen wordt het evangelie verkondigd' (Mattheüs 11:5).

Jezus heeft daarop vaker gewezen. Wanneer Hem om een teken gevraagd wordt, vergelijkt

Hij Zichzelf met Jona. 'Zoals Jona drie dagen en drie nachten in de buik van de grote vis was, zo zal de Zoon des mensen drie dagen en drie nachten in het hart van de aarde zijn' (Mattheüs 12:40). Maar de vergelijking met Jona gaat niet alleen over de opstanding. Jezus wijst ook op de verkondiging van Jona, waarop een groot aantal heidenen zich bekeerde (Mattheüs 12:41). En daarna noemt Hij de heidense koningin van Seba, die getrokken werd naar het land waar de God van Israël Zich heeft geopenbaard (Mattheüs 12:42). Juist de verkondiging van het evangelie aan de heidenen is een belangrijk teken van de komst van de Messias (Jesaja 42:6, 49:6).

Garrigues wil begrip opbrengen voor de ergernis die Joden hebben wat betreft de on vervulde profetieën over de Messias. Hij wijst erop dat een triomfantelijke kerk, die Jezus' nabijheid lijfelijk in de eucharistie aanwezig ziet, en haast alleen oog heeft voor het volbrachte werk van Jezus, ver van het Jodendom komt af te staan. Maar een kerk die met de hele schepping zucht en leeft in de verwachting van de definitieve verlossing, die op een pelgrimstocht is naar de volheid van het heil, dat is een kerk die dicht bij Israël staat. De geschiedenis laat volgens Garrigues zien dat een kerk die zichzelf ziet als de aardse gestalte van Gods Koninkrijk in de verleiding komt om Joden uit te sluiten uit de maatschappij of met geweld te bekeren. Maar een kerk die in nederigheid toeleeft naar de verlossing van heel de wereld, die hier op aarde vreemdelingschap ervaart, die kerk gaat delen in 'de hoop van Israël' (Handelingen 28:20), kijkt uit naar de tijd waarin Jezus het Koninkrijk voor Israël zal herstellen (Handelingen 1:6) en beseft de eenheid van heel Gods volk.

Een kerk die met de schepping zucht is een kerk die dicht bij Israël staat

Geboren uit een vrouw, geboren onder de wet

Beeld: Detroit Institute of Arts

De evangelist Lucas benadrukt in detail hoezeer Jezus' komst verankerd is in de Joodse traditie. Maar sommige dingen laat hij weg. Wat heeft dat te zeggen?

DS. HAROLD TEN CATE

De tijd van Advent en Kerst staat weer voor de deur. De tijd waarin we vieren dat de God van Israël zijn eigen Zoon naar deze wereld heeft gezonden – Davids Zoon die als Koning van de Joden ook de redder van de wereld zou zijn. De afgelopen jaren heb ik me intensief met de geboortegeschiedenis van Jezus beziggehouden. Afgelopen maand verscheen mijn boek *Belofte van de eeuwen*.¹ In dit boek ga ik in grondige Bijbelstudies in op alle relevante teksten uit het Nieuwe Testament die spreken over Jezus' komst. Vanuit de Tenach (vooral de Psalmen en Jesaja) en met de historische achtergronden die de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus biedt,² zien we hoe diep verankerd het Kind van Bethlehem is in het Jodendom. Jezus is een Jood, geboren uit de Joodse maagd Maria. Matteüs introduceert Hem in zijn evangelie als 'zoon van David, zoon van Abraham' (1:1). Lang is Jezus' Joodse identiteit in de christelijke theologie ondergesneeuwd. Terecht is hier de laatste jaren meer aandacht voor gekomen.

EEN VERWAARLOOSDE TEKST?

Een tekstgedeelte dat in veel kerken amper aan bod komt, is de passage in Lucas 2:21-24, waarin wordt verteld wat er met Jezus gebeurde, die eerste anderhalve maand van zijn aardse leven. Wie het kerkelijk jaar volgt, zal de lezing niet snel kiezen vóór Eerste Kerstdag, omdat je die dag bij de geboorte wilt uitkomen. De zondag ná Kerst zou een ideaal moment zijn, ware het niet dat zich dan vaak

weer andere thema's aandienen en richting Oudjaar in veel gemeenten ook een moment wordt gekozen om stil te staan bij degenen die ons het afgelopen jaar ontvallen zijn. En dus blijft deze tekst in praktijk veelal 'onbepreekt'. Toch is het een enorm belangrijke tekst:

21 Toen er acht dagen verstreken waren en Hij besneden zou worden, kreeg Hij de naam Jezus, die de engel had genoemd nog voordat Hij in de schoot van zijn moeder was ontvangen. 22 Toen de tijd was aangebroken dat ze zich overeenkomstig de wet van Mozes rein moesten laten verklaren, brachten ze Hem naar Jeruzalem om Hem aan de Heer aan te bieden, 23 zoals is voorgeschreven in de wet van de Heer: 'Elke eerstgeboren zoon moet aan de Heer worden toegewijd.' 24 Ook wilden ze het offer brengen dat de wet van de Heer voorschrijft: een koppel tortelduiven of twee jonge gewone duiven. – Lucas 2:21-24

Lucas tekent Jozef en Maria als toegewijde Joden: ze volgen in alles de wet van God. De apostel Paulus schrijft: 'toen de volheid van de tijd gekomen was, zond God zijn Zoon uit, geboren uit een vrouw, geboren onder de wet' (Galaten 4:4, HSV). Dat betekent heel concreet ook dat Jezus wordt besneden. Natuurlijk gebeurt dat! Hoe anders zal Hij als volmaakte Israëliet de wet vervullen? Zo draagt Gods Zoon het teken van het verbond tussen JHWH en zijn volk Israël in zijn eigen vlees. We vergeten het gemakkelijk, maar de allereerste keer dat het bloed van Jezus moet vloeien, is bij zijn *b'rit-milah*: zijn besnijdenis op de achtste dag – zoals de wet voorschrijft.³

1. Harold ten Cate, 2021. *Belofte van de eeuwen. De geboorte van Jezus in historie, devotie en liturgie*. Soest: Boekscout (te bestellen via www.boekscout.nl). Dit artikel is een bewerking van Hoofdstuk 17 uit mijn boek (blz. 139-143).
2. Flavius Josephus (37-100 na Christus) schreef als tijdgenoot van de evangelisten zijn *Joodse Oorlog* en *Oude Geschiedenis van de Joden*. Beide werken zijn in uitstekende vertaling door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes in het Nederlands verschenen (Amsterdam: Ambo).
3. Genesis 17:9-14; Leviticus 12:3.

4. David Stern. 1992. *Jewish New Testament Commentary*. Clarksville: Jewish New Testament Publications (blz. 105). Ook Abram kreeg zijn naam Abraham op de dag van zijn besnijdenis (Genesis 17).

5. Peter-Ben Smit. 2019. *Verdiep je in het Kerstverhaal*. Haarlem: Nederlands Bijbelgenootschap (blz. 167-168).

6. Numeri 3:15. Het woordpaar *pidyon-haben* betekent 'vrijkoping der eerstgeborenen' (Stern, 1992:108). Zie: Exodus 34:19-20. Later werd de basis voor dit gebruik uitgebreid: *al* Israëls eerstgeborenen zonen waren aan JHWH

gewijd, maar werden losgekocht van de dienst aan Hem, terwijl de Levieten in hun plaats (en namens hen!) JHWH dienden bij de tabernakel en de latere tempel. Zie: Numeri 3:11-13; 3:44-45; 8:13-19.

7. Jean-Pierre Labrousse. 2021. *Atlas van de Bijbelse wereld: een cultuur-historische reis*. Washington, D.C.: National Geographic Partners LLC (blz. 84).

Bij zowel Johannes de Doper als bij Jezus beschrijft Lucas dat hun naamgeving plaatsvindt op de dag van hun besnijdenis (1:59; 2:21). De Messiaanse Jood David Stern schrijft dat het evangelie van Lucas de oudste historische bron is voor deze gewoonte, die onder Joden nog altijd in gebruik is.⁴ Lucas vertelt niet wie

Lucas benadrukt hoezeer de komst van Jezus verankerd is in de Joodse traditie

Jezus zijn naam gaf. Maria had van Gabriël die opdracht gekregen (1:31) en Jozef kreeg dezelfde opdracht, vertelt Matteüs (1:21). Samen geven zij de naam die Israëls God had bepaald: *Yeshua*, JHWH redt. Die Naam gaf de Vader aan zijn Zoon, bij zijn *b'rit-milah*. Dwars tegen mogelijke vooroordelen van zijn lezerskring in benadrukt Lucas hoezeer de komst van Jezus verankerd is in de Joodse traditie: het gaat om 'continuïteit en vernieuwing, niet om het stichten van een nieuwe religie'.⁵ In niet-besneden staat had Jezus overigens ook de tempel niet mogen binnengaan, waar Hij aan de HEER wordt aangeboden en waar Simeon zijn indrukwekkende profetie over het Kind uitspreekt (Lucas 2:22-35).

VER-VAN-MIJN-BED

Als westerse christenen zijn we vaak slecht

op de hoogte van Joodse gewoonten bij de geboorte van een kind. Voor de meeste is dit een ver-van-mijn-bed verhaal. Toch is het goed om meer te begrijpen van deze Joodse setting. Volgens Israëls wetgeving moest ieder *eerstgeboren* mannelijk kind aan de HEER worden toegewijd (2:23). Exodus 13:11-15 legt dit uit: omdat in de dagen van Mozes de farao weigerde de Israëlieten te laten gaan, liet JHWH de eerstgeborenen van Egypte sterven. Israëls eerstgeborenen werden gespaard en Hij leidde zijn volk uit het slavenhuis. Voortaan werden eerstgeborenen van Israël *vrijgekocht* voor het bedrag van *vijf shekel* (Numeri 18:15-16). Dit gebruik, dat in de Joodse traditie bekend staat als *pidyon-haben*, vindt gewoonlijk plaats op de 31ste dag na de geboorte van een zoon.⁶

Een ander gebruik, waarmee we al evenmin bekend zijn, is de *reiniging* die aan Israëls kraamvrouwen wordt voltrokken (Leviticus 12:1-8). De eerste veertig dagen na bevalling van een zoon geldt een kraamvrouw als ceremonieel 'onrein' en mag ze niets aanraken; dat heilig is en ook het heiligdom niet ingaan; dit vanwege de bloeding bij de bevalling (12:4). 'Dit stelde haar in staat om rustig te herstellen van de inspanning van de bevalling, terwijl de vrouwen in haar dorp haar hielpen omgaan met de lusten en de lasten van het moederschap'.⁷ Daarna brengt ze voor haar reiniging twee offers: 'een eenjarige ram als brandoffer en een jonge gewone duif of een tortelduif als reinigings-offer' (12:6). Wie geen ram kon betalen, mocht in plaats daarvan een duif als brandoffer aanbieden, en zo in totaal 'twee tortelduiven' of 'twee gewone duiven' offeren (12:8).

SLORDIG OF VEELBETEKENEND?

Als je dit in je achterhoofd houdt, is het boeiend om te zien wat Lucas hiermee doet. Allereerst valt op dat hij schrijft over 'de dagen van *hun* reiniging,' terwijl die reiniging strikt genomen alleen aan Maria hoefde te worden voltrokken. Neemt Lucas hier beide rituelen (Maria's reiniging en Jezus' vrijkoping) grofweg voor zijn lezers samen? Er zijn sceptische uitleggers, zoals Geza Vermes,

die Lucas onwetendheid omtrent Joodse gewoonten verwijten.⁸ Ten onrechte: het is goed mogelijk dat Lucas ervan uitgaat dat zijn lezers wel wéten 'wat volgens de wet moet gebeuren' (2:39). Toch is er iets bijzonders aan de hand in de passage bij Lucas. Op één specifiek punt wijkt hij af van wat je op grond van de Joodse traditie zou verwachten: de *pidyon-haben* blijft uit! *Lucas noemt nergens dat Jezus voor vijf shekels wordt losgekocht!*

Is dit slordig, of juist vol betekenis? Ratzinger denkt het laatste: 'Blijkbaar wil hij zeggen: voor dit kind is niets betaald, het is niet 'teruggegeven' aan zijn ouders, in-tegendeel, het is in de Tempel aan God persoonlijk overhandigd, het behoort geheel en al aan God toe. Het woord *paristánai* kan vertaald worden met 'presenteren', maar ook met 'opdragen', zoals het met offers in de Tempel gebeurt. [Dit] kind wordt aan God gegeven, Hem behoort het geheel en al toe'.⁹

Jezus blijft aan de Heer toegewijd. Maria's eerstgeborene wordt niet vrijgekocht, maar zal eenmaal zélf zijn volk 'vrijkopen'. Paulus schrijft: 'Maar toen de volheid van de tijd gekomen was, zond God zijn Zoon uit, geboren uit een vrouw, geboren onder de wet, om hen die onder de wet waren, vrij te kopen, opdat wij de aanneming tot kinderen zouden ontvangen' (Galaten 4:4-5, HSV).

Voor Jezus wordt de *vijsfshel* niet betaald: Maria en Jozef brengen Hem naar de tempel 'om Hem aan de Heer aan te bieden' (2:22), zoals eenmaal Hanna haar Samuël aan de HEER afstond (1 Samuël 1:22). Opnieuw zien we hoe belangrijk de Joodse context van de geboortegeschiedenis van Jezus is. We zagen al dat het bloed van Jezus voor het eerst moest vloeien bij zijn besnijdenis (*b'rit-milah*), zodat het teken van Gods verbond met Israël voor altijd in zijn vlees stond. Nú zien we dat de gebruikelijke *pidyon-haben* (de vrijkoping der eerstgeborenen) niet plaatsvindt: dit betekent dat Jezus niet wordt 'vrijgekocht,' maar voor het leven aan de HEER wordt toegewijd, of zelfs: als een offer aan de HEER wordt opgedragen! Hij werd niet vrijgekocht, ... om eenmaal zelf zijn volk vrij te kopen. In deze

woorden schijnt het licht van Goede Vrijdag en Pasen al door!

HOOP OP REDDING

Verder brengt Maria het voorgeschreven offer voor de reinigingsrite die aan haar wordt voltrokken: 'een koppel tortelduiven of twee gewone jonge duiven' (Lucas 2:24). Hierin wordt opnieuw de wet stipt gevolgd.¹⁰ Jozef en Maria offeren twee duiven: het offer van de armen (Leviticus 12:8); een ram konden ze niet betalen (12:6). Jozef en Maria behoren tot de *anawim*: de armen van het land, die uitzien naar de redding die God zijn volk heeft beloofd.

Die redding moet *dieper* gaan dan alleen redding uit handen van de Romeinse onderdrukkers en hun vazal Herodes – hoe sterk ook dáárnaar werd verlangd! Redding is allereerst een 'vrijkoping': als God zijn volk bevrijdt uit haar *zonden*, neemt Hij ook de gevolgen van die zonde (oordeel, ballingschap)

Maria's eerstgeborene wordt niet vrijgekocht, maar zal eenmaal zelf zijn volk 'vrijkopen'

weg. De onderdrukkende bezetting door de Romeinen werd gezien als een soort 'verlengde ballingschap': in theologische en politieke zin was de ballingschap *nog niet afgelopen*. Zo spreekt rabbijn Lody van de Kamp over

8. Geza Vermes. 2010. *Jesus. Nativity. Passion. Resurrection*. London: Penguin Books (blz. 136).

9. Joseph Ratzinger. 2012. *Jezus van Nazareth. Proloog. De kindertijd*. Tiel: Lannoo (blz. 80-81). De taal in Lucas 2:22 lijkt een echo van 1 Samuël 1:20-28: geen vrijkoping maar *toewijding*. Zie David W. Pao & Eckhart J. Schnabel. 2007. "Luke," in: G.K. Beale & D.A. Carson (eds.). *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament*. Grand Rapids: Baker Academic (blz. 268-269).

10. Laurentin ziet de twee duiven niet in relatie met Leviticus 12, maar met Numeri 6:10: een tekst over het nazireerschap (René Laurentin. 1986. *The Truth of Christmas*. Petersham: St. Bede's Publications). Dit zou de toewijding van Jezus aan God onderstrepen. Probleem is: Jezus was géén nazireeër. Laurentins hoofddoel lijkt te zijn elke associatie van 'reiniging' voor Maria weg te theologiseren en het door hem gekoesterde rooms-katholieke dogma van Maria's 'onbevleete ontvangenis' veilig te stellen.

11. Willem J. Ouweeneel & Lody van de Kamp. 2013. *Joden en christenen. Een verdiepend gesprek*. Heerenveen: Uitgeverij Medema (blz. 77). 12. N.T. Wright. 2019. *Paulus. Een biografie*. Franeker: Uitgeverij Van Wijnen (blz. 58). 13. Mark S. Kinzer. 2020. *Israël in het hart van de kerk. Jezus in het hart van Israël*. Zwolle: Scholten Uitgeverij. Cf. Henk Bakker. 2020. *Jezus. Reconstructie en revisie*. Utrecht: KokBoekencentrum (blz. 41, 329-367). Zie ook mijn: *Belofte van de eeuwen*. 2021. Soest: Boekscout (blz. 214-228).

de *Galut Romie*: de Romeinse ballingschap – een periode die wordt gekenmerkt door ‘innig verlangen naar de Messias’, ‘En dat verlangen is met het verstrijken van de eeuwen in de ballingschap nooit weg geweest.’¹¹

Dit zelfde punt noemt N.T. Wright: ‘Ballingschap is meer dan een geografische toestand. Het gaat om de toestand van het hoofd en het hart, de politiek en het dagelijkse leven, van lichaam en geest. Zolang de heidenen heersen over de Joden, zijn de Joden nog in ballingschap. Zolang ze nog belasting moeten betalen aan de keizer, zijn ze in ballingschap.’

Zolang de Romeinse soldaten obscene gebaren naar hen kunnen maken tijdens het gebed bij de Heilige Plaats, is de ballingschap nog niet voorbij. En die ballingschap was het gevolg van de afgoderij van Israël (dit punt werd door geen enkele Jood bestreden, omdat de grote profeten dit klip-en-klaar hadden gezegd). Er was dus meer nodig dan een nieuw Pesach, meer dan gered worden uit de slavernij onder de heidense tirannen. Er was vergeving nodig.¹²

ISRAËL-CHRISTOLOGIE

Met dit doel heeft de Heilige van Israël zijn Zoon gezonden: Jezus. ‘Hij zal zijn volk bevrijden van hun zonden,’ is de verzekering die de engel aan Jozef geeft (Matteüs 1:21). Hiertoe wordt Jezus als Israëliet ‘geboren onder de wet’ en *besneden*, zodat de Zoon van God het teken van het verbond onuitwisbaar in zijn eigen

Harold ten Cate, *Belofte van de eeuwen. De geboorte van Jezus in historie, devotie en liturgie*. Uitgeverij Boekscout 2021

Zolang de heidenen heersen over de Joden, zijn de Joden in ballingschap

en Kees Kraayenoord aan *nieuwe (Kerst)liederen*. In zijn boek *Belofte van de eeuwen* staan naast diepgaande Bijbelstudies over Advent en Kerst ook ruim 35 (veelal nieuwe) liederen voor de samenhang in de gemeente. Dit artikel is een bewerking van Hoofdstuk 17 in zijn boek (te bestellen via www.boekscout.nl).

vlees draagt. Daarmee wordt Gods trouw aan zijn verbond met Israël voluit onderstreept!

Als *besneden* Israëliet is Davids Zoon vervolgens de Messiaanse *belichaming* van zijn volk. De Messiaans-Joodse theoloog Mark Kinzer spreekt van ‘Israël-christologie’: als Messias belichaamt Jezus zijn volk, Israël, zoals een koning (David) of priester zijn volk vertegenwoordigt bij God.¹³ In de levensloop van Jezus wordt de geschiedenis van heel zijn volk *samengebal*d en tot het beloofde *herstel* gebracht. Zo opent Hij de weg naar *bevrijding* en naar *vergeving*. Als Messiaanse *belichaming* van zijn volk wordt Jezus

daarom niet ‘vrijgekocht’. Hij blijft aan de HEER toegewijd (Heilig!) en zal eenmaal zijn volk ‘vrijkopen’ met zijn bloed aan het kruis. De eerste druppels van dat bloed vloeiden al bij zijn *besnijdenis* op de achtste dag – als een voorbode van de missie die verwoord is in zijn naam: *Yeshua*, JHWH redt.

Ds. Harold ten Cate is voorganger van Baptisten Gemeente Zuidwest Friesland (Koudum). Daarnaast is hij actief als schrijver en vertaler van liederen. Hij werkte samen met Sela, LEV, Joke Buis, Gerald Troost

Bid om vrede voor Jeruzalem

Al geruime tijd kunnen toeristen niet naar Israël reizen vanwege de maatregelen omtrent Covid-19. De ons bekende gids Yaacou Nof deed er onlangs zijn beklag over.

DS. G.J. KROL

Waar er voorheen wel zeven reisgroepen per uur binnenkwamen, verschijnt zo’n aantal in deze periode slechts in een week tijd. Dat maakt het voor horeca en andere op toerisme aangewezen organisaties niet eenvoudig. Nof merkt zelfs op dat de paus op dit gebied maar eens van zich zou moeten laten horen. Pelgrims behoren immers vrijheid van hun geloof te hebben.

Ik neem aan dat hij dat wat gekscherend bedoelt. In bijna tweeduizend jaar was het Joodse gelovigen bij tijden niet toegestaan om zomaar naar Jeruzalem te reizen om te bidden bij de Kotel, de restanten van de westelijke muur van het tempelcomplex dat in het jaar 70 werd verwoest door de Romeinen. Ten tijde van het Britse mandaat (1917-1947) werd aan Joodse pelgrims éénmaal per jaar toegang verleend. Dat was op Tisja Be’av, dat is de dag waarop wordt herdacht dat zowel de eerste als de tweede tempel werden vernield. Het is een dag van vasten en van rouw. Vandaar dat de muur – eigenlijk niet correct – dikwijls ‘Klaagmuur’ wordt genoemd.

Er zijn dus tijden geweest in de geschiedenis dat Jeruzalem wel erg ver weg leek. Toch bleef het als de heilige stad van Gods verlangen in veel gebeden en gedachten staan.

‘Volgend jaar in Jeruzalem’ heeft zelfs in de vernietigingskampen bij het gedenken van Pesach geklonken.

Nu is er een virus en nu zijn er maatregelen. Die eisen dikwijls onze aandacht op, ook in de kerk. In hoeverre dat zinvol is; daar laat ik mij hier niet over uit.

Wel wil ik in deze kroniek een oproep doen aan de kerk om de verleiding te weerstaan om naar binnen te kijken en te veel betrokken te zijn op het eigen wel en wee. Dan zou maar zo Jeruzalem en waar zij als stad waar grote beloften van God op rusten voor staat, achter de horizon van ons denken kunnen verdwijnen. Dat moeten we voorkomen. Spreek erover in uw gemeente of gemeenschap. Vraag voorbede voor Jeruzalem aan, zoals de pelgrimspaal 122 ons oproept te doen. “Als ik u vergeet, Jeruzalem, laat dan mijn rechterhand zich vergeten.” Dat wordt weer gezongen in de psalm die herinnert aan de ballingschap. Yaacou Nof eindigt met goede hoop. Hij verlangt dat volgend voorjaar (volgend jaar in Jeruzalem?) het reizen naar Israël tot de mogelijkheden zal behoren. Voor dat optimisme, voor die hoop mogen ook wij in vertrouwen ons openstellen. Gebed voor Jeruzalem en voor vrede – die ons bidden en beseffen te boven gaat – ook in die plaats is niet te vergeefs, maar getuigt van hoop die in ons mag zijn.

Onopgeefbaar verbonden

Onder bovenstaande titel heeft de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) via haar Protestantse Raad voor Kerk en Israël een discussienota uitgegeven met als ondertitel 'Handreiking voor een kerkbreed gesprek over Kerk en Israël'.

DS. J. DE VREUGD

Dr. de Reuver, scriba van de PKN, wijst er in het woord vooraf op dat de 'onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël' in de kerkorde van de PKN verankerd ligt; al direct aan het begin van de kerkorde verwoordt de kerk zo haar bijzondere band met Israël.

Bij de totstandkoming van deze kerk in 2004 is daarover in de synode de nodige discussie geweest; het aanvankelijke voorstel sprak van “onopgeefbaar verbonden met *Israël*”, maar dat ging veel synodeleden te ver, want impliceerde dat ook dat men zich verbonden voelt met de *Staat Israël* en dus ook met de politiek van die staat? De lezer begrijpt dat deze vragen vooral kwamen van hen die moeite hadden met de Joodse staat, en dan met name in relatie tot het Palestijnse probleem.

De kwestie was dus: hoe interpreteer je *Israël*? Een compromis werd gevonden in de toevoeging *volk* voor Israël: de kerk is onopgeefbaar verbonden met het volk, maar dus zeker niet met de staat.

Ik heb dat altijd betreuenswaardig ge-

vonden, want is de staat sinds 1948 niet een ondeelbaar aspect van de Joodse identiteit geworden voor het merendeel van de Joden? Het gaat om volk, land en als afgeleide daarvan de staat. Ik denk dat een kerk die solidair wil zijn met het Joodse volk niet zomaar iets van het Joodse zelfverstaan mag weglaten: het gaat om volk, land en staat. Maar goed, het werd dus “onopgeefbaar verbonden met het volk Israël”.

Daar zit natuurlijk het risico in dat je mooie dingen kunt zeggen over de Joodse traditie e.d. en in één adem flink kunt uithalen naar de staat en wat de politiek van die staat allemaal presteert. En dat gebeurt helaas bij allerlei critici.

Intussen is de kerk intern flink verdeeld over de relatie met Israël, en de onopgeefbare verbondenheid staat onder druk; je hoeft alleen maar te denken aan groepen als Kairos-Sabeel, 'Op goed gerucht', en aan de andere kant degenen die nog steeds een vorm van vervangingstheologie voorstaan. De kerk spreekt bepaald niet uit één mond, hoewel volgens De Reuver "de relatie met het volk Israël fundamenteel is voor de Protestantse

Kerk". Bovendien is het de vraag hoe levend de bezinning op Israël nog is in de breedte van de kerk (en van de kerken, voeg ik daar bij). Regelmatig worden er vragen gesteld bij onze verbondenheid met Israël, velen weten geen raad met de Israëlzondag, velen weten ook geen raad met Israël in verkondiging en gebed. Nogal wat jongere predikanten en voorgangers geven er blijk van niet zoveel met Israël te hebben. We horen in het Israëlcentrum nogal eens klachten van gemeenteleden die de oriëntatie op Israël in hun gemeente totaal missen; voor alle duidelijkheid: niet alleen van PKN-leden. Alle reden dus voor een diepgaande bijbelse bezinning.

Tegen deze laatste achtergrond ben ik dankbaar voor deze gespreksnota, en ik hoop dat predikanten, kerkenraden, commissies, gemeenteleden er vruchtbaar gebruik van zullen maken. Hoewel het stuk geschreven is met het oog op het gesprek binnen de PKN, hoop ik dat er ook buiten deze kerk gebruik van gemaakt gaat worden. Ik beveel dus deze brochure van harte aan.

THEMA'S

In zeven hoofdstukjes wordt een aantal wezenlijke begrippen besproken. Bij elk van deze thema's worden invalshoeken en visies aangeduid en gespreksvragen geformuleerd. Soms vind ik de opsomming te vrijblijvend, en had ik graag gezien dat duidelijker gezegd werd: deze weg kiezen wij. Uiteindelijk moeten er ook knopen doorgehakt worden. Tegelijk moet ik zeggen dat de formuleringen vaak wel in een duidelijke richting wijzen, maar het is natuurlijk de bedoeling dat men in onderlinge gesprekken tot een (hopelijk duidelijke) visie komt. De volgende thema's worden besproken: 1. Volk 2. Land 3. Messias/Christus 4. Schuld en hoop 5. Bijbel en verbond 6. Antisemitisme 7. Van zondag tot zondag.

Ik noem nu een aantal momenten die mij
zeer aangesproken hebben.

UIT DE INLEIDING

Vanwege het Israëliësch – Palestijnse conflict gaan velen het gesprek over Kerk en Israël liever uit de weg. Begrijpelijk. Toch is Israël de bron waaruit het christelijk geloof is voortgekomen en we moeten ervoor zorgen dat deze bron open blijft.

HOOFDSTUK 1, VOLK

In Genesis gaat God een verbond aan met Abraham en het zaad van Abraham. Aan de trouw van God komt geen einde. Israël is en blijft Zijn volk. De verbondenheid van de kerk met het volk Israël is uniek omdat haar fundament, Christus Jezus, niet te verstaan is zonder Gods verbondsgeschiedenis met Israël en de

Joodse traditie. In dit verband worden zowel vervangingstheologie als vervullingstheologie afgewezen omdat in beide Israël geen rol meer speelt als alle beloften, inclusief de landbelofte, in Christus vervuld zijn. Vanwege de landbelofte is het wonen in het land theologisch relevant. Het spreekt vanzelf dat

hiervoor een staatsvorm nodig is.

In Handelingen 15 (apostelconvent) wordt beschreven hoe de tafelgemeenschap van Jood en niet-Jood mogelijk is evenals de verbondenheid met de synagoge. Helaas werd de kerk in de loop der eeuwen vooral 'heiden-christelijk'. In Christus Jezus blijft echter het visioen van 'Jood en heiden' oplichten.

HOOFDSTUK 2, LAND

Aan Abraham wordt een land beloofd. In de rabbijnse theologie speelt een grote rol dat het beloofde land Gods land is. Het volk heeft het land waarin het woont van God te leen. Daar hoort een leven bij de geboden bij.

**Velen weten
geen raad
met Israël in
verkondiging
en gebed**

Bij ongehoorzaamheid kan ballingschap de sanctie zijn. Maar ook dan blijft God trouw: de belofte van terugkeer. De landbelofte blijft intact. Met het uitroepen van de staat in 1948 staat Israël opnieuw letterlijk op de kaart. Zowel in Joodse als in christelijke kring zijn er gelovigen die de stichting van de staat als vervulling van Gods beloften zien. Velen kunnen onmogelijk over land, volk en staat nadenken zonder hierbij het Palestijnse land en volk te betrekken. De PKN ziet het internationaal (volken)recht als het primaire oriëntatiepunt voor de oplossing van het conflict. Een van de gespreksvragen zegt: hoe zouden de landbelofte en het internationale volkenrecht zich tot elkaar kunnen verhouden? Opmerking van ondergetekende: hoe kan de kerk het internationaal volkerenrecht als het *primaire oriëntatiepunt* voor de oplossing zien? Is de belofte van God niet veel belangrijker? Zeker de kerk dient het Woord van God de prioriteit te geven. Daar komt in dit concrete geval nog bij dat het internationale recht in veel gevallen meer politiek dan juridisch gemotiveerd is. Denk aan de talloze onrechtvaardige veroordelingen van Israël door de VN Mensenrechtenraad. Ik ben geen jurist, dus ik ben voorzichtig in mijn oordeel, maar ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat als het om Israël gaat politiek meer leidraad is dan recht. Zie hiervoor bijvoorbeeld de website van Thinc ‘for the fair and just application of international law to Israel and the Israel / Palestine conflict’, www.thinc.info.

HOOFDSTUK 3, MESSIAS / CHRISTUS

De kerk kan nooit vergeten dat Jezus een Jood is. Hij groeide op in de Joodse traditie en leefde met Tenach. Hoezeer Hij ook van boven komt, Hij is in Israël thuis. Al Zijn woorden hebben in de wereld van Israël hun ijkpunt. Om deze reden zoekt de kerk het gesprek met Israël inzake het verstaan van de Heilige Schrift, in het bijzonder betreffende de komst van het Koninkrijk van God. Dit gesprek vindt plaats op basis van gelijkwaardigheid. Omdat de kerk leeft van het heil waarin Israël

vanouds wortelt zoekt ze deze wortels telkens
weer in Israël.

HOOFDSTUK 4, SCHULD EN HOOP

De kerk, als een gemeenschap in Jezus Christus van Joden en niet-Joden verschijnt pas laat op het wereldtoneel. Volk en land van Israël zijn dan al zo'n 1800 jaar met elkaar onderweg. Aanvankelijk is de kerk een intern Joods gebeuren. Na de verwoesting van de tempel wordt Israël verstrooid in de diaspora. Kerk en synagoge groeien steeds meer uit elkaar, en – nog erger – de kerk zag zich steeds meer in de plaats van Israël en kwam vijandig tegenover Israël te staan. Het verhaal van Jezus gaat steeds meer een eigen leven leiden los van het Jodendom waarin Hij is geboren en heeft geleefd. De (kerk)geschiedenis van Europa laat een lang en diep spoor zien van uitsluiting, vernieling en vernietiging. Er ligt een grote schuld op de kerk. De (her-)ontdekking dat Jezus een Jood is én de dankbaarheid dat Israël sinds 1948 weer op de wereldkaart staat gaven krachtige impulsen aan de zelfreflectie van de kerk. Vernieuwing van de theologie is nodig; doordenking van structurele weef-fouten in zowel de uitleg als de vertaling van de Bijbel en principiële correcties moeten niet geschuwd worden. De terugkeer van het volk Israël uit de ballingschap en het ontstaan van de staat Israël spelen in de christelijke toekomstverwachting een grote rol – al zijn er nogal wat verschillende benaderingen. Zijn wij 'delend in de aan Israël geschenken verwachting' bereid te luisteren naar wat de synagoge bedoelt als ze in haar gebedenboeken de staat Israël 'het ontluikend begin van onze verlossing' noemt? Het is een blijvende opdracht voor de kerk in het gesprek met Israël de goede woorden voor de schuldbelijdenis te zoeken.

HOOFDSTUK 5, BIJBEL EN VERBOND

Waar de Tenach eindigt gaat het voor de Joodse traditie verder in de Misjna en de Talmoed, de op schrift gestelde mondelinge overlevering. Voor de kerk gaat het verder in

het Nieuwe Testament. Ontstaat hierdoor een breuk, of is zowel het ene als het andere waar? We ontdekken steeds meer hoe Joods de geschriften van het Nieuwe Testament zijn. Het ademt dezelfde leef-, denk- en geloofswereld als het Oude Testament. Met de termen ‘oud’ en ‘nieuw’ moeten we voorzichtig zijn. Oud betekent niet: ‘afgedaan’, en nieuw betekent niet: ‘anders’. Om minstens vier redenen kunnen christenen hun voordeel doen met de manier waarop Joden de Bijbel lezen. 1. De Hebreeuwse Bijbel is de Bijbel van Jezus en de apostelen. 2. Het Nieuwe Testament los van het Oude wordt in de kern onbegrijpelijk. 3. Veel woorden en begrippen in het Nieuwe Testament gaan pas echt leven wanneer deze worden verstaan in de Joodse context van de eerste eeuw. 4. Er waren en er zijn Joodse Nieuwtestamentici en Messiasbelijdende Nieuwtestamentici die ons helpen te verstaan hoezeer het Nieuwe Testament bron en betekenis heeft in het Joodse leven.

HOOFDSTUK 6, ANTISEMITISME

Het verschijnsel van Jodenhaat, sinds de negentiende eeuw antisemitisme genoemd, is al eeuwenoud. Er is sociaal en politiek antisemitisme en helaas ook christelijk antisemitisme: Jodenhaat gebaseerd op gelovige vooroordelen. Naarmate de kerk meer en meer heidenchristelijk werd groeide de overtuiging dat de kerk in de plaats van Israël gekomen was en zelf het ware Israël was geworden. Anti-Joodse preken en beslis-singen leidden tot kwaadaardige vormen van antisemitisch geweld. Pas na de Shoah is er inkeer en omkeer gegroeid. Langzamerhand is er een Joods-christelijke dialoog ontstaan, er is afstand genomen van de Jodenzending en anti-judaïsme werd als ketterij afgewezen. Een gevaar is dat het Jodendom wordt beperkt tot een godsdienst, maar Israël scheiden van land en staat is heilloos. Israël zelfbeschik-king onzeggend door te beweren dat het een racistische apartheidsonderneming is, en het beleid van Israël zelfs met nazisme vergelijken is puur antisemitisme, net als (voeg ik eraan toe) antizionisme, dat vandaag vaak de verhul-

ling van antisemitisme is. De kerk heeft als opdracht antisemitisme te ontmaskeren en te bestrijden. In dit verband begrijp ik niet, dat vanuit de PKN en haar diaconale instanties de BDS-beweging niet krachtig wordt afgewezen; 'de kerk ondersteunt BDS niet, maar spreekt zich er niet tegen uit' heet het.

'Onopgeefbaar verbonden' is elke zondag aan de orde

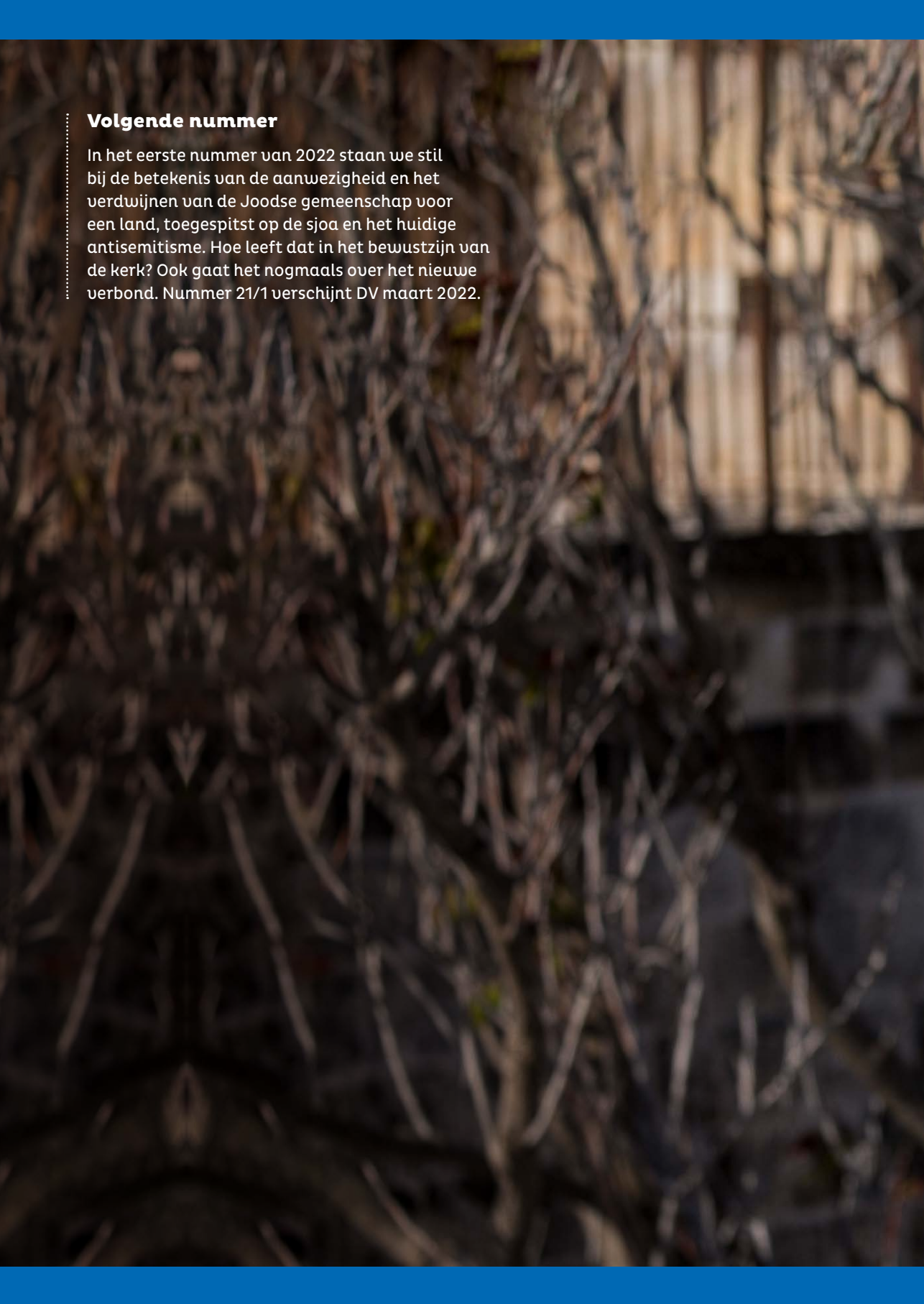
HOOFDSTUK 7, VAN ZONDAG TOT ZONDAG

‘Onopgeefbaar verbonden’ is elke zondag aan de orde. Als Israël bron en wortel is van de kerk dan dienen we bewust uit deze bron te drinken en vanuit deze wortel de levenssap- pen tot ons te nemen. Zorgvuldige kennis van Joodse bronnen en tradities is onontbeerlijk. Her en der zal dit vragen om een zorgvuldige (her)oriëntatie. Een goede mogelijkheid is om naast de vertrouwde christelijke commentaren een Joods commentaar te raadplegen.

Ik hoop dat dit voldoende is om het belang van deze handreiking aan te geven. Persoonlijke en gezamenlijke bestudering ervan zal zeker haar vruchten afwerpen. Te downloaden van www.protestantsekerk.nl.

Volgende nummer

In het eerste nummer van 2022 staan we stil bij de betekenis van de aanwezigheid en het verdwijnen van de Joodse gemeenschap voor een land, toegespitst op de sjoa en het huidige antisemitisme. Hoe leeft dat in het bewustzijn van de kerk? Ook gaat het nogmaals over het nieuwe verbond. Nummer 21/1 verschijnt DV maart 2022.